

«DROSCHEK»

REVUE MENSUELLE

organe

de la F. R. A. D.

ԴՐՕՇԿԷ

№ 1 JANVIER

1926

PARIS (France)

«ՀԱՅ ՅԵՂՈՓՈՒԸՎԱՆ ԴԱՆՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

1925 — 1926

Անէն որ, նոր տարեկոխին, քննովեալն է առնու՛մ անցած տարեալ ընթացքում կատարուած գործերը և կազմու՛մ Հաշակչիւ, որը Հինք է ծառայելու յաջորդ տարեշրջանի իր գործունէութեան համար: Փորձենք և մենք կազմել մեր կուսակցական «Հաշակչիւ»-ը: Ի՛նչ էրաւ Կ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութիւնը 1925 թին:

Ամենից առաջ պէտք է արձանագրել այն խոշոր դերք, որ կատարեց 10րդ Ընդհանուր ժողովը, որով սկսեց մեր կուսակցական տարին: Նա հանդիսացաւ մի առաջիկ դարձակէտ, որից յետոյ վերջ դասն գաղափարական խորխորտումներն առ զարմանական առ. վճարակաւութիւնը ո՛չ միայն մեր շարքերում, այլև դրսի՛ Հասարակութեան մէջ, նա ձեռակերպեց ու գնեց քաղաքական յստակ ուղեգրով լուծուած տեղի տարիների ընթացքում դիւրած բազմապիսի հրատապ հարցերին և կազմակերպութիւն կեանքը դրեց աւարջ ուղիների վրա:

Ձգտեք է մտանայ, թէ ի՛նչ պայմաններում գործարեց 10րդ Ընդհանուր ժողովը: Երկրում շարունակուած էր դարձանայ բոլշեփկեան աշակցիւն, և հանրային միտքը գործարեւ՛մ էր չեկուցական բռնապետութեան ճիւղաններում: Իրավուար «Հարստեային կարգով» իլիլիդայիայի էր ենթարկել մեր կուսակցութիւնը և ուժեղներն հաւատացնում էր, թէ երկրում այլևս Դաշնակցութիւն գոյութիւն չունի: Որո՞չ անամունքով՛ նկատուած էր և արատաւհամարուած առ արմու՛մ քաղաքական ուղիների ճշտորոշման խնդրում: Թէեւ Ռուբէշի և, ժամանակ, Վիեննայի խորհրդածողութիւնից լսուոյ գաշնակցական միտքն ու գործք մտել էին, համեմատաբար, բնականոն հունի մէջ, բայց 1920-ի գեղերի ու Լոզանի հետեանքները տակաւին մնում էին իրենց ուժի մէջ՝ կենդանի պահելով վարսնու՛մ առ արմու՛մ արտադրութիւնից Հասարակութեան մէջ: Առանձնապէս մեծ էր մեր

հակառակորդների իրարանցումը. նրանք ակնկալում էին տեսնել Դաշնակցութիւնը իսպառ քաղաքացած և առաջանից գոհունակութեամբ շփում էին թե՛գրքը:

10րդ Ընդհանուր ժողովը եղաւ նրանց մի անգամով՝ ս ճատնելու հիւսթափութեան՝ ցոյց տայով, որ Կ. Յ. Դաշնակցութիւնը կենդանի է և՛ երկրում, և՛ արտասահմանում — ամէն տեղ, ուր ապրում է հայ աշխատաւորութիւնը, որն իր մեծ մասով շարունակում է ապրել գաշնակցական գաղափարներով: 10րդ Ընդհանուր ժողովի անմիջապէս հետեանքը պէտք է համարել այն եռակողմ կազմակերպական յանդիսում տանքը, որով յատկանշու՛մ է անցած տարին: 1925 թականը մեզ համար եղաւ ներքին աշխատանքի և վերակազմութեան տարի: Միամեամանակ նա եղաւ և գաշնակցական գաղափարների արտածման, արտապնդման և, մասամբ, նաև յողթմանի տարի:

Ասում ենք յարճանակի, և սա տին խնք չէ՛: Մի՛ շարք երեւոյթներ, որոնք տեղի ունեցան տարւոյ ընթացքում, անմիջապէս բոլորւ՛մ Դաշնակցութեան՝ գաղափարներից ու թափած ճիւղերից էլ պահէ, Դաշնակցութեան բուն քննարկութեան հետեանքով էր, որ երեւանի վարչները հարկաւորա՛մ եղան հաշի առնելու գաղութահայ գանդաւանների պահանջը և գէթ մասամբ գործելու ներգաղթի հարցերով: Հայտատանը, որի վրէնը մի քանի տարի առաջ այն պէս ամբողջ փակու՛մ էին, հետզհետէ սկսում են բացել գողութահայութեան առջև. և սա մեր բարոյական յողթման է անուրայան: Աշխատանքի այս ուղղութեամբ էլ աւելի պէտք է յանայելի և անորոշութիւն չաջորդ տարեալ ընթացքին:

Դաշնակցական գաղափարները յողթմանակեցին — և՛ անցած տարին այդ խնդրում էլ որոշ կուսաշարժմանութիւն ցոյց տակ նաև Հայաստանի գաղափարի ժողովրդականացման հայ գաղութներում: Չփոթել երկիրն ու ժողովուրդը անժիւնի հետ — անժիւններն անցողական են, ժողովուրդն ու երկիրը յալտանական — այս է Դաշնակցութեան նշանաբանը, որից մեկնելով նա ուշի առում է գողութահայութեան բարոյական ու նիւթական համարանքը համարմանը Հայաստան:

20361-245

260 A. 2000

շուրջը և ամէն զնով օժանդակել հայ ժողովրդի շինարարական ճիգերին: Այս վերաբերումի գործնական արտադրութիւնն եղաւ Լ. Յ. Գ. Ամբիկյան Երբ-ջոնական ժողովի որոշումով բացած հանգանակութիւնը «Հայրենիք» էջերում, Երևանի ղողովից փաստաւորութիւնն օգտին, որից կարճ ժամանակակ մէջ դուրս գացաւ 7000 զօլար, որ փոխադրեց Երևան՝ Կարմիր Խաչին՝ իր նպատակին յատկացնելու համար: Գաշնակցական մասունքն ամէն տեղ և ուռանձին թափով անարածեց Հայաստանի գաղափարը և հայ ժողովրդի վերաշինութեանը արջակցելու անհրաժեշտութիւնը: Եւ այժմ արդէն կարելի է տեսի, որ նոյն իսկ գաղափարահայ բուրժուազիան, որ դեռ երէկ Հայաստանը հեղինակելով յորոշում էր «Արտաստան հանրապետութիւն» և իսկական Հայաստան որոնում էր Միջերկրականի եզրքներին, նոյն իսկ Հայաստանի դէմքով թշնամիները եկել են այն հաւատի, որ «Հայաստանն է Հայի միակ հայրենիքը»: Հայաստանի գաղափարը այսօր ընդհանրացած է և ամէնքի սեփականութիւնը դարձած: Ի՞նչ է այս, եթէ ո՛չ յաղթանակը Գաշնակցութեան:

Գաշնակցական գաղափարների անպայման յաղթանակ կարելի է համարել և այն մի շարք երեւոյթները, որոնք 1925 թիւ ընթացքում տեղի ունեցան խորհրդային իշխանութեան սահմաններում: Ախալքալաքի հայ զիւղացիութիւնը մեկից անելի անգամներ ըմբոստացաւ իր վերաբերմամբ գործած անիրաւութեան դէմ և Հէնց բոշեիկների սկզբունքներից մեկնելով՝ պահանջեց յարգել իր ազգային ինքնորոշման իրաւունքը և իր գուտար միացնել Հայաստանին: Եւ Կովկասեան փոխարքայ Օրջոնիկիձէն Հրապարակով խոստովանեց, որ Ախալքալաքի ազգաբնակչութիւնը ղեգոհ է վրաց տիրապետութիւնից: Անդին՝ Լեռնային Գանձակի հայ զիւղացիութիւնը բողոքում է ալրբէջանեան իշխանութեան դէմ և երեսը դարձնում է դէպի Երևան: Այդ փաստը արտադրուեց և բոշեիկեան մասնում ու Անդրկովկասի Կոմկուսի վերջին համագումարում: Աստիճանաբար Հասունանում է և Արարազը Հայաստանին կցելու գաղափարը: Հայաստանի ժողովուրդը սկսում է հետաքրքրել և Երուր-Նախիջևանի վիճակով և դարմանք ու տրտունջ է արտադրում, որ այդ շրջանը միացած չէ Հայաստանին: Ազգային խժորումները մուռք են գործում և Հայաստանի ներքը, ծայր է տանում դժգոհութիւնը, որ, որչա՛ն, թիւրք ազգաբնակչութիւնը անհամեմատ աւելի շատ հող ունի, բան Հայքը, կամ մայրականը, Կիլիկիան աւելի լաւ պայմանների մէջ

են դրած, բան միւս ժողովուրդները՝ Ազգային Հայաստանութեան և Հայաստանից արհեստականորէն խրկած հողերը մալք-երկրին վերադարձնելու գիտակցութեան յաղթանակը 1925 թիւ ամենացայտուն փաստն է խորհրդային երկրներում ազդող հայ դանդաճների համար: Բոշեիկները Հարկադրած են հաշի առնել այս հանգամանքը և տեղ-տեղ որոշ դիմումներ անել: Հիմնականում նրանք դեռ մնում են անյողողող, բայց ժամանակի ընթացքում այցուղ էլ ստիպւած պիտի լինին բռնել նահանջի ուղին: Հողեկան գոհունակութեամբ արձանագրում ենք և այս երեւոյթը՝ Գաշնակցութեան մղած պայքարի անմիջական հետեանքը:

Ուշագրւո է և բոշեիկների ներքին քաղաքականութիւնը անցած տարւայ ընթացքին. այսուկ ևս մենք տեսնում ենք դաշնակցական գաղափարների արտադրութիւնը: Գիւղացիութեան համատարած գրոհի տակ խորհրդային իշխանութիւնը քալու քալու հրաժարեց իր մենատիրական իրաւունքներից: զիջումներ հողաշինութեան ու զիւղավարութեան ընդհանրում, զիջումներ՝ առևտրի և արդիւնաբերութեան ասպարէզում: անհրաժեշտ է նկատուում որոշ ազատութիւն տալ անհատական նախաձեռնութեան: պէտք է տեսնուած կրճատել զիւղացիական հարկերը: ուժեղացում է հայ լիզել իրաւունքը պետական հաստատութիւնների մէջ և շեշտում ազգային մշտկութի դերը հանրային կենտրում, ձիջք է, այս ամէնը կատարում է թերի ու՛ անկասար ձեւով, յաճախ արտաւած ու խնդրիւրած, ամէն բան յարմարեցած է կոմունիստական դիկտատորութիւնը պահպանելու ձգտումին, բայց Հէնց երեւոյթն ինքնին ապացոյց է, որ կենտրի ալիքների գոռ հարւածների տակ, պարտած բոլոր ճակատներում, բոշեիկը իրեն ղգում է հարկադրած հաշի առնելու ամէն կողմից դրող պահանջները և մասամբ գոնէ գոհացնելու հանրային կարծիքին: Դէմոկրատիայի յաղթանակն է այս՝ առ այժմ դեռ ստորմնային վիճակում, բայց անպայման զարգացման հասանալի կանութիւններով օժտուած:

Այս ընդհանուր մտափիճակի հետեանքով բոշեիկները ստիպւած եղան խոստովանելու, որ իրենք պարտւած են Գաշնակցութեան հանդէպ: բոլոր աղմուկներից, «լիզելիցացիա»ներից ու «դիկտատացիա»ներից, բոլոր հրաժաններներից ու զիւղակահարութիւններից յետոյ Հայկովուրդ Ալ. Միանիկիանի բերանով չարտարարից, թէ «գաշնակցական փտոյնութիւնը» կենդանի է ժողովրդի մէջ: Իսկ որ Գաշնակց

ցութիւնը ոչ միայն «մտահոգութեամբ», այլև կազմակերպութեամբ կենդանի է ու կենսունակ երկրում, այդ հաստատում են տակնը, նոյն իսկ մեր սիրելիմ Հասարակութիւնները Երկրի աշխատաւորութեան Քննչական մեծամասնութիւնը, նորահաս սերունդն ու մտաւորականութիւնը ապրով և ոգեւորում են Իրանացիութեան գաղափարներով և յամաօրէն ձգտում են վերականգնած տեսնել Միացեալ, Անկախ և Ժողովրդավար Հայաստանը:

Հովառակ բոլշեւիկեան մոլեղնոտ պաշտօնին, 1923-ին, երկրում, նախորդ տարւանց անհամեմատ աւելի ուժգին ու շեշտած թափով երեսան եկաւ Իրանացիութեան ողին և գաղափարական հմայքը: Բացակայելով սրտաքննադէտ, իբրև արգելում կուսակցութիւն, նա ներկայ էր իրապէս, իբրև ժողովրդական լայն զանգուածների խորքը թափանցած կազմակերպութիւն, որ բարոյական ու գործնական ահազգն ազդեցութիւն ունի կեանքի բոլոր ասպարէզներում: Այս տեսակէտից անվիճելի նաճուճով էր որ Իրանացիութիւնը մտնում է 1926 թւականը:

Երբ երկրում Իրանացիութիւնը ստիպւած էր քաղաքացիական պայքով, արտասահմանում նա բռնէր իրականաբար Հնարակութիւն իր աշխարհահայեացքի համապատասխան կարգաքննելու իր կեանքը: Եւ անցած տարւայ ընթացքում էլ նա շարունակեց աշխատել գերազանցապէս երկրի համար ու երկրից ստացուած գաղափարական դրդիչների շնչով: Գաղութահայ կեանքը նրան դրադեցրեց այն ճափով որքան նա սերտ առնչութիւն ունէր երկրի հետ կամ ինչքան վերաբերում էր հայ աշխատաւորութեան ազգայնաբարոյական և բնութեական ու ձեւակութեան վերաբերմանը: Հայ աշխատաւորութեան ազգայնաբարոյական և բնութեական ու ձեւակութեան վերաբերմանը, Իրանացիութեան կեանքը մեզ համար չէ եղած իրենք ինքնակապտակ. օժանդակ միջոց հանդիսացաւ նա 1925-ին:

Այս սկզբունքներով Իրանացիութիւնը անցած տարւանքում էլ բաւական բեղմնաւոր գործունէութիւն ունեցաւ արտասահմանում և այն գիտակցութիւնն ունի, որ որոշ նախաձեռնում է փակում տարին:

Ամէնից առաջ պէտք է արձանագրել այն փաստը, որ գաղութների կազմակերպութեան մեր պաշտպալ նաճ գաղափարը անցած տարի ցոյց տուց անվիճելի յազանջողունութիւն: Այն փորձերը, որոնք դեռ մի տարի առաջ սրտակարգ կատարութեամբ պայքար էին մղում գաղութների կազմակերպութեան և ըստ դրանց համադրմանը յէ՛մ, այժմ ԳՂ միայն հրա-

մարել են այդ պայքարից, այլ ինքնին էլ, թեև խիստ երկչաօ կերպով, պաշտպալում են կազմութեան հայութեան կազմակերպման անհրաժեշտութիւնը: Յոյս ունենա, ներկայ տարին այս տեսակէտից կը լինի աւելի արդիւնաւետ: Իսկ մինչ քաջ, Իրանացիութիւնը կը շարունակէ առանձին գաղութներին ներքին կազմակերպչական աշխատանքը, որը թեև անձեռն չարք տարեկան բուսական ցամաքութեամբ, բայց սպառնում ստուգները չուից գեւ Իրանացիութեան կողմակերպութեան ինչորք ներկայ տարւայ համար էր կը լինի այժմեական ու հրատապ որի վրայ բեր կուսակցութիւնը կը քարձնէ լայն ուշադրութիւն:

Այս պէտք է յիշատակել այն մասնակցութիւնը, որ Իրանացիութիւնը, ունեցաւ գաղութահայ ազգայն-ձեւակութեան, իսկ սեղ-տիղ նաև պետական կեանքում: Գործական զործը և նորահաս սերունդի դաստիարակութիւնը կազմեց մեր մտահոգութեան առանցքը, և այս տարւայում մեր դիրք փոքր չէր Յիշենք Ատրպատականի թեմական և հոգաբարձական ընտրութիւնները, ուր քէնների աննախընթաց քանակով ընտրեցին իրանացիական թեմականները, և Թաւրիզի դպրոցական զործը ամբողջապէս տարւայ մեր գաղափարների մթնոլորտում: Յիշենք Ռաշտ, Էնդեղի շրջանի յաղթանակները բոլշեւիկեան ապերեսան պայքարի դէմ: Յիշենք Իրանացիութեան խաղաղացած դերը Միւրիպի կրթական գործում և քէնների այն քննակը, որ ժողովուրդ տուց Բէլլութի թեմական ընտրութիւնների ժամանակ: Յիշենք Իրանացիութեան փալուն աշխատանքը Անգոնդիպի դպրոցական և ձեւակութեան հիմնարկութիւններում, ռուսահայ կրթական գործում, Բուլղարիայի ազգայն-ձեւակութեան կեանքում, տունահայ և Փրանսահայ գաղութների մէջ: Պէտք է արձանագրել իբրև առարկայական փաստ, որ գաղութահայ ազգայն-ձեւակութեան կեանքը անցած տարի ևս ընթացաւ Իրանացիութեան բարոյական հակադէմ տակ և նոր սերունդը ստացաւ առողջ մտաւոր սնունդ ու դաստիարակութիւն: Ինչպէս գաղութահայութեան կազմակերպութիւնը, այնպէս և կրթական գործը եկող տարի էլ աւելի պէտք է ուժեղացնել ու զարգացնել: Մեր կուսակցութեան համար առաջնակարգ արժեք ունեցող գործեր են դրանք:

Պետական տեսակէտից պէտք է թել Իրանացիութեան մասնակցութիւնը Պարսկաստանի և, թատամբ, Միւրիպի կեանքին: Պարսկական մէջլիսի երկու հայ պատգամաւորները Իրանացիութեան թեմականներին էին Իրանացիութեան թեմականներն ընտ-

բեկին և Մահճաճողի ժողովի Համար Պարսկաստանում, ինչդու և ոճէն արքայ Տեր ըտղաբախանում թիւնք եղաւ ժողովրդական ուժերի ինտրոյուքիւնք, ինչոճհամարում ու տնտեսական-մշակութային բարգաւաճումը: Ինչ յարուցեց Հայ ժողովուրդը Հիւսիսային ասիական արևմտախորտիւններից և, ճաշակունքի բողջելիների պարսկահայութիւնը սհամաշխարհային յարաբերութեան համար գործիք դարձնելու քիզերից: Պարսկահայ զորութիւն մնայ Հիւսիսային ասիական արևմտախորտի ստարաններին և դեռ ըտղաբախանում եւրոպայ ինչն իրեն:

Նոյնք եղաւ Բաշնակցութեան քաղաքականութիւնը և Միւրիսում, ուր խորհրդարանի միակ եւրոպականը նոյնպէս ընտրուած է Բաշնակցութեան թիւնքում: Միւրիսում ազգաբնակիչների հետեւում ընդ մի պահ շատ վարուել գրութիւն ստեղծեց Հայ գաղութի Համար: Եղած մի վարուելան, երբ նոյն իսկ վտանգ էր սպառնում իրաւահայութիւնը բարձրացնելու կաւ ձեռք նետելու: Մեր կուսակցութիւնը գործը եղաւ որպէս վճարական Հակառակորդ տեղական գործերի ժողովուրդներ և առաջարկեց չեղարկութեան և ստեղծել ժողովուրդներ և առաջարկեց կամական յարաբերութիւններ մշակելու քաղաքականութիւնը: Միւրիսահայութեան այս ընթացքը, սնշուշտ, վերջի վերջոյ, ըստ արժանանքն կը դնահայտել և ստեղծ ժողովուրդների կողմից, որով մեծուպէս կը թուլանայ զբարեկեան ու կրթութեանը կէտքը: Ինչպէս Գարդութեանը գործածում են Հակահայ մարմն մեծերը:

Քաղաքական քայլերից վշտապանը և Բաշնակցութեան մեծարկները քրտական Հարցում: Մեր կուսակցութիւնը յատուկ յուշագրեր ներկայացրեց ընկերվարական Միջազգայնականի Մարտիկի Համագործարկը և նոյն Միջազգայնականի Գործադիր Կոմիտէի նիստին Լոնտոնում: Այդ յուշագրերը որոնք նպատակն էր Հրաւիրել ընկերվարական աշխարհի ուշադրութեանը քրտական Հարցի վրա, առաջին անգամը յայտնել Հրաւիրակը զրին քրտական դատը որպէս թիւրքականի անջատելու մասով իւրացրեց այդ Հարցը: Ընկերվարական կուսակցութիւնները Հերթական ըտղաբախանում առարկայ գործիքն, որով Քրտական ասանի անկախութեան ինչորն ևս կը դաւանայ միջազգային շրջանառութեան առարկայ: Քիւրտ ժողովուրդը ներկայացնելով, որպէս պահանջատէր թիւրքականի նկատմամբ:

Անցած տարին յատկաճող երեւոյթ պէտք է

Հատարել և այն դատար, որ Հայ հոճախորտները պարտութիւն ևս դարձրել են Հակահայնականութեան պայքարի տարուէք: Այս տեսակետից նախաճառագործը ընտրուած էր Պարսկաստան և, մասնաւոր, Յունաստանում: Երբ որոնք զեպարելու: Բայց երկերը խորհրդարանի ներկայացուցչութիւնների հոգնառորտութեան տակ, զինուած առտու դրամով՝ աշխատուած են քայլ քայլ Ինտրոյուքիւնը: Իրենց կրիւնը դրամով ծածկող մտաւորականները սգութեանը նրանք Հիւսիսային ընկերւած են գրութիւն ու թուագրութիւնը յաճախ, առնուապարտութեանը պարսկականի կէտք են դարձնում: Երբ մասնաճիւղերը, շահագործում են ներկայութիւնը ինչորն, գրութեան ու պրոպագանդայի են մեծարկում տնտեսական թշուառութիւնը ստեղծելով գաղութականութեանը նրանց թշուառութիւնը դարձնելով շահագործման առարկայ, իսկ Տեր այս բարբ միջոցները նպատակի չեն Հասցնում, դիւրում են մասնաճիւղների կամ թուագրութեան: Տեղաւոր նրանք սգնականներ են գտնում զանախ գաղութահայ տակաւորների և երեւան են բերում պայքարի անպարտութեանը, որոնք նոյն իսկ Հայ գաղութներում կարող են նկատուել նախընթացը չունեցող: Բոլոր նշաններից երեւում է, որ թշուառութեանը որոնք են տրտաւահամարում էլ կիլիկիացիներն ենթակելը՝ Ինտրոյուքիւնը: Այս տեսակետից 1926 թուականը գաղութահայութեան կեանքում յատուանում է իրեն վտարակալայց:

Ինտրոյուքիւնը մասով այդ պայքարի կէտ էլ կը կատարէ իր պարտականութիւնը ինչպէս փոքրուականութիւնը կը պարտէ իր գերը անցած տարուէք ընթացքում, միշտ մտաւոր Հայ մասունքի առաջին շարքում: Միակ Հայերէն մեծ մատուցողը անցած տարի էլ մնայ «Հայնները»՝ որպէս զարգացող թիւնք գաղութանք և թէ սպառնան քանդակով: Ինտրոյուքիւնը ստեղծութեանը ու շարքաթիւրքերը շարունակեցին մշակել ու զեպարել Համարային միտքը Հակահայ կարգ Հոսանքները անցած տարի էլ սարկեցին Պաշնակցութեան Հայնացիներն իւր քաղաքականութիւնը ընտրութեանը իրենց զոյութեան իմաստը ստեղծելով Հակահայնականութեան պայքարի մէջ: «Հայնները» Ամերիկայում և Եւրոպայում Սոցիալիստական շարքաթիւնը կեցին իրենց Հիւսիսային ասիական գաղութնականութիւնը, որի նմանը չունեցաւ որիչ և ուր մի կուսակցութիւն «Կրոշակ»-ի վերերեւումը սմէն անկողնուց իսկ զիչ արտապարտութիւններով, և առաջին Համարը սպառնաց մի շարքաթիւն ընթացքում, պէտք էր զիմը երկրորդ տարուէք:

Ինտրոյուքիւնը ժողովրդականութեան ու բարոս

յական հմայքը նաևանկապէս երեւան՝ եկաւ և՛ Թ. Գ. Օրթ-հայ հոմալիլուսթիւնների ժամանակ Հոկտեմբեր ամսին, երբ ժողովրդական բազմութիւններն ամէն րից սնիրանկարակի կերպով եւ յաճախ, սրտաշարժ անասարաններով սրտապայտում էին իրենց բառն հասնակրանքն ու նկրւածութիւնը, իրենց սերն ու պաշտածուքը Քրիստափորներէ, Զուարեաններէ ու Ռոստոմեանի կուսակցութիւնաւ: Աէկան չէր, որ ժողովարարահեղ էր բշուս անց ճովածուայ բազմութիւնները: Կոմիտսը չէր, որ նախորջ յովորոսսոսմ ծրարով Զառեք էր սրտասանկ ասլլիս ու բանաձեւեր պարտադրում → ապառ զգայմունքի տարերային ճրուածով ժողովուրդն ինքն էր կալիս իր հիւրանքը ներարեւելու Գարիս էր յայտնելու, թէ իր ծրարով ու հոգով նիւցած է Գաշնակցութեան, որի հետ կապել է իր ձաղաղ լոյսերը: Կալիս էր ասելու, որ Գաշնակցութեան ոգին ու գաղափարները շարունակում են մնալ կենդանի օս հարազատ հայ աշխարհաբ փոքրովն հրծար:

Ել՛, 1925 թականը Գաշնակցութեան համար եղաւ բարոյական յաղթանակի տարի: Բոլոր պեկլուքացիաներն ու պիւկիդացիաները անցան պարպեկն: Կոպով ու մարտով Գաշնակցութիւնը շարունակում է ասպիւ կերպում իս արիւրհէ չորս փայրբերին ցրւած հայ ժողովրդի մէջ: ապրում է ու ոգեւորում, ոգեւորում է ու ոգեւորում: Եւ նկրքնուպէս կազդուրած ու ցտեպիկը, կազմակերպւած է ինքնակառուց՝ կանգնած է ահա նոր տարւայ շնորհն: Ինչ կը բերի նա մեզ:

ԱՍՍԸՐԱԼԱԿԻ ՊԱՅԲԱՐԸ

Անալքայի գաւառը հին ատեն կը կոչուէր Զաւար: Մեր պատմական Գուգարայ աշխարհի ինը գաւառներէն մէկն էր: որ կ'ըլլայ Օրբակի (Ալեքսանդրապոլ) և Յաշիլի (Լոսի) սահմաններէն գրեթէ Բնակչութիւնը քրեթէ ամառը: Չութեանը հայ է, բայց բուշեիկ իշխանութիւնը այդ գաւառը խաճ է կայտատանէն և դրած Վրաստանի իշխանութեան տակ: Ազգերու ինքնորջման իրաւունքի ճուգարով բուշեիկներու քաղաքակրթութիւնը այսպեղ ալ հակասութեանց և քմի համոզներու հրասածք բն է: Եւ մարկ պիտան կը հրքցին — ինչ՞ու աք անարարութիւնը: ինչ՞ու Անալքայի հայութեան կը դրանակ գրեն այն իրաւունքները, որ կը սրտին հեռաւոր Իտիլ, Մայկարի 7000 հայութեան: ինչ՞ու կը թայտարտի Վրաստանի իշխանութեան արածուած իր սահմաններէն դուրս, հայկական գաւառներու վրայ:

Այս հարցումներուն պատասխանը հասկնալու համար, ով հրովմէն է անհրով թը հետեղ Անալքայի պրանապան, աշխարհագրական և ազգագրական դիտակն վրայ՝ Գաւառ Լթիւնը — Օրբակը Անալքայի (Նոր Քաղաք) գրոցիկն տիրուէն մարտիով, կը կործնէ թէ այդ գաւառը վրացական երկիր է եղած: Վրացի վարիչներէն շատերն ալ Անալքայի Ռաստոմեանի կրքած կ'արդարոցնեն պատեակով միակողմանի քրահարկով: Թեհեկը թէ արքան հիմնապէս են այդ պատեակաորտնութիւնները:

Վրաց Անիթանի Ըր պատմագիրը «Քարթլիի Յուսիկը» («Վրացաց բարք») որքնի մէջ կ'ընէ թէ՛ վրին Գուրի գաշակայրը Սրուշարը: Փոքիցը ու Տոր Մարի քեռերու միջավայրը ժառանգութեան է ինկած վրաց Կալտակը Քարթլուի որդի Այլիւթիար Զաւարուս որդուի, որու անունով երկիրը կոչուած է Զաւար: Գրոցիկով հասկնալով որ վրացի Զաւարը առնապիւրկան է, բանի որ միլիթրայի աւելի շատ քարի (ջուլ) կրկիր ըլլալուն Զաւարը կը կրչուէ, կ'ընդունի թէ Կաշնակցի Անալքայի երկրն եղած է Վրաստանի ազգեցութեան տակ: Մովսէս Խորենացի և Սողկի հայ պատմագիրները կը յաւանն (Ա. զիրք Գ. Ը.), որ Վաղարշակ Ա. այս գաւառի կէտը տուաւ Եւրասի ցեղէն Գուշարին իբր ժառանգութեան, իսկ հիւսիսէն տաղաներու դէմ պաշտպանելու համար Զայտանը, այդ երկրի վրայ կշտանկից կողմնապ աշնն և Վճոր ազգն և նահապետութեանն անուն կարպոց բնշխն Գուգարայցոց: Խորենացիի, Սողկիի այդ վկայութիւնները կը հաստատեն այն իրականութիւնը թէ Սրշտակեանց հարստութեանց կը պատկանէին ոչ միայն Զաւարը, այլ և անիլի հիւսիս ընկնող երկրամասը: Թարշ հայ պատմագիրը, Փառտոս Ռիւզանը կը յայտնէ, թէ Արշակ Բ.ի ժամանակ Գուգարայ երկրն առարածներով կ'տնցի Վրաց կողմը, մակայն Գաղթագարի սպարապետը՝ կը գրասէ այդ երկիրը: «Անալքայի սպարապետն Մուշեղ ի վերայ վրաց սրբայրի Կնոյր գետ Կնոյրի և հիւսիսը ընդ ասի գոմեանքն ազատ էր գաղ, հարաբարոցն և իրիշխն Գուգարայց՝ որ յառաջ մուշ կը թողարտին նայոց և Կալտակեանց կորեով դիտուէր և թողէր կաննայն գաւառն և Կալտայ պատանը և Կալտայն ի հորի կալուցանելի և զհին սահմանն, որ յուրաջ ունէր լեռ ընդ երկրին Զայոց եւ ընդ երկրի Վրաց, որ կ'ընթ մեծ գետն Կալտայի արեւհեռն յինչի ժառանգ գաւառն անուի»: Ռիւզանի այս տղանք անվիճարեթէ կ'ապացուանեն, որ Միշտիկեանց հարստութեան ժամանակ Անալքայի եղած է Կալտակեանց Զաւար և թէ Կալտակեանց սահմանը կը հասնէր Անալքայի կէն շատ անիլի հեռուն: Թեհէ Կար գետը:

Վրաց պատմագիր Վ. Սրուշարը կը յայտնէ թէ Զաւարի Մունը քաղաքը առաջ կը կոչուէր Հուր: Զայրը գայն կոչուէր Քաղաք Յուն (Քաղաք, Յուն, Քաղաքիկն), իսկ յետագայ վրացի պատմագիրներէն Ծ. Կակաշվիլին կ'ընէ թէ Մ. Կունէն Անալքայի Տոգարուսան լքին ժողք պատահեցած Միշտիկի հովիտներու, որոնք հիւս հայրիկն խոսեցան և արպիցու Միշտիկի Գաւառը: Այս վրացական վկայութիւնները ցոյց կուտան որ այդ գաւառին մէջ գաղմածական լքուն հայերն էր: Կալտակեանց սպարապետութիւնը հայ

էր և թէ Վրացիները, ինչպէս այսօր Վրաստանի թուշերը, Հին օրերէն կուսոյնն Հայաստանի սրտատանդիները, իբր ընչուորեկու Ռերնն մինչև Արշակունեաց Հարսուութեան անկուճը Անուլալակը կը կազմէր Հայաստանի մաս, իսկ րանկէ յետոյ պատմագիրները լուս են այս մասին Անհատ- նական չէ, որ Հայաստանի ակարացման սոց շրջանին Ռ- ի սոցակը ժամանակաւարպէս ինկած ըլլայ Մեսիերի իշխանութեան սակ՝ Համաձայն պատմագիր Յովհաննէս Կաթողիկոսի վկայութեան, որ կ'ընէ. Սմբատ Ա (Բագրատու- նի) «իբրև զօգուարիկ իմն երթեալ չուէ զկազմաճը Գու- դարաց և զայն ևս, աճրոցս իւրս տէրութեան՝ ահասարակ լինըն զբաւէր նուաճել»։ Մինչև Բագրատունեայ Հարսու- րեան ակարացուը Անուլալակը եղած է Հայաստանի մասը, մինչև որ Գուգարիկ Հայոց վրայի իրական իշխանութիւնը կ'իջնայ Վրացիներուն ձեռքը և իսր Բագրատ Գ. 1044-ին կը Հիմնէ Անուլալակը, իսկ Բագրատ Գ. (1045) — քերղը։

Գարձ կը տեսէ Վրացիներու իշխանութիւնը Անուլալ- ակը մէջ, քանի որ, ըստ պատմագիր Մատթէոս Ուսհայեցու 1064-ին Արիստան սուլթանը « Ինչպէ թանակեցաւ ի զու- առան որ կուի Զաւարկ և պատկարոցմու գնձու պատեաց զքալաքն, պի կուի Մլալ և առհասարակ գնձուայն քաղաք սրով կոսորեաց դարչ և կին... և ահ Համար մանկունս ազ- ջկունս սարուս ի պարսիկս ի զերութիւն»։ Այսպիսով քանի ճը թասնակ տարուայ վրաց իշխանութիւնը կ'իջնայ և երկու վրացի թագաւորներու, Բագրատներ Գ. և Գ. աշ- խատանըները ի զերև կ'իջնէ։ Մինչհետև մինչև ԺԳ. զարձ Անուլալակը կ'ենթարկուի վրաց իշխանութեան, որ իսպառ կը ջնջուի ԺԳ. դարուն։

ԺԳ. զարուն Անուլալակը և Անուլայի զաւանները միացան և Հոգուտեր Սարգիսը Հոսակեցիցի աթաբէկ (Հայր իշխան) և անկախութիւն յայտարարեցին, որ Խանչըւցաւ վրաց թագաւորութեան կ'ըլլէ։ Այդ անկախ Աստիթաւածն (Իշխանաց երկիր) իր առնունն օրէնքներն ունէր (Աղբուս ստայի օրէնքներ)։ Այսպէս, Զաւարթը թէև բոժնուած թա- թագական և պարսից լուծին տակ Հնձող Հայաստանէն, իր անկախ կեանքը կ'ունենայ Անուլայի Հետ մինչև 1484 թուականը երբ նորէն կ'աւերուի պարսից մարտը շահին կողմէ։ Բայց շուտով երկու զաւանները կը վերահաստատեն իրենց անկախութիւնը, որ կը տեսնէ մինչև 1637, երբ չքնձաւարով մէկ կողմէ վրաց, ճիւղ կողմէ Իմերէթին և երրորդ կողմէ Թուրքոյ յարձակումներուն, կ'ընկճուին և կը գաւան թրքական փաշայութիւն։ Անուսհետև թէ Ա- իսպայիան և թէ Անուլալակը կը մնան միշտ թուրքերու լուծին սակ մինչև Ռուսերու գալը, որոնք 1807-ի, 1810-ի և 1811-ի կ'ուներէն լետոյ՝ 1828-ին վերջապէս կը հաստատուին և Անուլալակն ու Անուլայիսն կը վերածեն աւանմին նահանգի։

Վ Ահա իսշոր գծերով Անուլալակի մօտ երկու Հոգար տարուայ պատմութիւնը՝ իր ելուէջներով Ռերնն, կ'թէ պատճառն անցեալը Հիմը բանեցը Հոյ մը այս կամ այն երկրին միացնելու Համար, պատմութիւնը զիւս կ'երթայ Վրաստանի, քանի որ Արշակունեաց Հարսուութեան սկիզբէն մինչև Բագրատունեաց Հարսուութեան ակարացուը՝ 1000 թուականը, այսինքն մօտ 1100 տարի Անուլալակը եղած

է Հայաստանի մէկ գաւառը, 1000-էն 1200, մօտ երկու Հարիր տարի վրաց իշխանութիւնը ընդմիջումներով զոյգ- թիւն է անցեր այդ գաւառին մէջ, 1200—1637, մօտ 400 տարի եղած է բացարձակ անկախ պետութիւն, փոք- րիկ ընդմիջումներով. 1637-1828, -1919 ինկած է թուրք լուծի մակ, իսկ 1826—1918, այսինքն 90 տարի՝ Ռուսիոյ ձեռքը։

Զաւարթը այս Համառօտ պատմութիւնը արտէ յետոյ, Հետաքրքրական է դիտել թէ, ո՛վքեր էին անոր ընակիչ- ները, որ Հայաստանին մաս կը կազմէին 11 դարէ աւելի Ռ՝վքեր էին այն ընթացիները, որ իբր 400 տարի անկախ կեանք վարեցին, մինչև Ցածիկներու գալը։

Դժբարտաբար չուծից սոցազրական վիճակագրութիւն- ներ։ Արդէն յիշեցի թէ պոս չորրորդ դարու-Ս. Նունեի ժամանակը Զաւարթը մէջ Հայերէն կը խոսէինը կը յիշուի նոյնպէս, որ Զաւարթը մէջ և զէպի արեւելք Մեսիեր կային. ո՛վքեր են անոնք։ Գուցէ Մեսիս և Մուսէի, որ կը Խշանակէ Հայ, երկուքը Հոսանիշ բաւեր են, մէկը միւսէն մարտն առած (Լեզուադէս կամ պատմագէտ չըլլալով չեճ պնդի որտոր վրայ)։ Իրականը այն է) որ երբ Անուլ- քալակ-Անուլայիսն ստաթագուտութիւնը ստազպեցաւ, (637ին և ինկու թուրքերու իշխանութեան սակ, անկախ ժող- վուրդին մէկ մասը մահաճակատութիւնը ընդունց կ'աւ- ւեցաւ Թուրքերուն մէջ, մէկ մասը շարպուեցաւ և երկիրը աւերակ ու աճայի դարձաւ անապահովութեան և աւա- զակութեան 1828-էն ետքը, երբ Ռուսերը Հաստատեցան այդ շրջանը, 1831-ին առաջին անգամ ըլլալով վիճակով զրական ցուցակ մը կազմեցին, որ Հետեւեալ պատերը կը ներկայացնէ *...-

Անուլայիս քաղաք			
բնիկներ.	վրացի	ընտանիք	94
Հայ(կաթոլ. և լուսրչ.)	413	«	687
Հրեայ	1:7	«	327
խլամ	24	«	42

Գաղթականներ
Հայ լուծ. Ա կաթոլիկ 1673 ընտանիք 4207 տղամարդ

Անուլայիս. Հայ չորս Հոգի միայն որ եկած և Հաստատուած են Անուլայիսէն

Անուլայիսի Թերթիլիս ոսմեջակը 1831 թն

բնիկներ	Հայ լուծ. և կաթոլ.	1079	ընտանիք	3314	տղամարդ
վրացի		128	«	510	գ
Հրեայ		18	«	44	«
խլամ		857	«	1011	«

Անուլայիսի ստեջակ

Հայ լուծ. և կաթոլ.	637	ընտանիք	2095	տղամարդ
վրացի	51	«	200	«
խլամ	282	«	716	«

Այս արժեքաւոր վիճակագրութիւնը կը ներկայացնէ Անուլայիս քաղաքի և Անուլալակի ու գաւառի Հիմնական

* Մանթ. Տես Ե. Լալայեան, «Զաւարթ»։

Պակասը բարձրանալով նորի ոչ սահն, փաստորէն երեք տարբեր կիւմաներու կը բաժնէ Անդրկովկասը աշխարհագրական տարբեր պայմաններով Մէլը հասարէք ծովի հովիտը իր սպի, չոր ասփսառանդով, միւսը՝ Ան ծովի հովիտը իր խնայեալ բարեխառն փոքր լեռներով, և դեպի հարաւ խնայ, չոր ասրահարթերով Առաջինը կը ներկայանն նախկին Արաւսեք ներկայ Արքեշանը, երկրորդը՝ նախկին Վերքը, ներկայ Վրաստանը և երրորդը՝ Հայաստանը:

Ուրեմն հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքով, Փոքր Կովկասով բաժնուած է Վրաստանէն, Արքեշանէն և իր կիւմանական և աշխարհագրական ուրոյն նկարագիրն ունի: Այս նկատած են քայր քննողները և աշխարհագրագէտները: Ես պարզապէս հաշտուող Արիֆի, Լինչի և Լորիշ-Կերու գիտաօրինակներն է որ կը կրկնեն: Բայց Արաքսայի գաւառին, չիպս օ կ է քննող կամ աշխարհագրագետ, որ սոր գաւառը աշխարհագրականին և կիւմանական անուակետով բունէն հայկական բարձրաւանդակէն թէ Պ. Արիֆը, թէ Լինչը և թէ միւսները Արաքսայի կը համարեն աշխարհագրական հայկական բարձրաւանդակի, Երեւոյի, Ռարոյի քնակար շարունակութիւնը: Արաքսան է որ մեծնի կը համարեն և միջնակայ արակ ճը՝ Հայաստանի և Վրաստանի միջև:

Ըստս փաստերու համար կը ներկայացնեն բուն ճը թիւեր.

Բարձրագոյն թիւ	Գտնուած անուն	Սարին ճիշդ	Սարցիքինը ըստ Յայրի Չիւրաշափի		Գտնուած անուն	Սարին ճիշդ
			Երկար	Մեծամաս		
406	Փեֆլիս	12,6	+0,1	+6,7	17,4	24,2
400	Փեֆլիս	10,9	-21	+5,4	15,7	22,5
417	Արաքսայի	5,7	-7,8	-0,9	10,4	16,7
417	Արաքսայի	6,6	-4,7	-0,5	12,9	19,7
417	Արաքսայի	10,9	-21	+5,4	15,7	22,5
406	Փեֆլիս	12,6	+0,1	+6,7	17,4	24,2
						19,4
						12,8
						15,2
						17,9
						2,2
						5,4
						7,0

Այլ ցուցակը քայքայողապէս կ'ապացուցանէ Արաքսայի և Ալեքսանդրապոլի բարձրութեան և կիւմանական պայմաններու նոյնութիւնը:

Գուցէ Արաքսայի Թիֆլիսի միջոցով կը կապեն Վրաստանին, ծովիտիւնան, ամսպարհներու, հարթափայտիւնան պատճառով:

Քննիչը թէ օրքան հիմնարկ է այս առարկութիւնը: Արաքսայի չոր գլխուար ծանապարհներ ունի Հայաստանի և Վրաստանի հետ: Դեպի Վրաստան՝ ճէկ ճիւղքան կ'երթայ Տախարանի և Կուրի հովիտներով Արաքսայի Թիֆլիս-Միջտ. բնուակ-միւլը Բախուրեանով Բորժոմ-Թիֆլիս, ձնիւք փակուած արձանք շարունակ իսկ դեպի Հայաստան՝ մէկը դեպի Կարս, միւս դեպի Ալեքսանդրապոլ—ճիւղքան և անապարհ: Ձնիք հաշտեր լեռնային կամանները: Հետաւորութիւնները կը ներկայացնեն:

Արաքսայի-Ալեքսանդրապոլ.	Խճուղի	— 90 վերստ	ընդ. 90 վերստ
Արաքսայի-Ալեքսանդր. Երեւան	«	. 90 « երկ. 132	ընդ. 222 վերստ
Արաքսայի-Ալեքս. Թիֆլիս	«	90 « երկ. 212	ընդ. 302 վերստ
Արաքսայ-Արաքսայի Թիֆլիս	«	114 « երկ. 154	ընդ. 268 վերստ
Արաքս. Բորժոմ-Թիֆլիս	«	85 « երկ. 154	ընդ. 239 վերստ

Այս թիւերն ալ Կապացուցանեն թէ Արաքսայի կեդրոնը պիտի ըլլայ ոչ թէ Թիֆլիսը, քան Վերսանդրապոլը, քանի որ երեք անգամ կարգ է ձաքքան. նոյն իսկ Հեռուար Երեւանը աւելի ծոտ է քան Թիֆլիսը, որու գաւառներէն է այսօր Արաքսայիը: Ինչպէս այլ գաւառը Վրաստանի միւսներու հիմք չիւր պատմական, իշխարհագրական, կիւմանական անուակետերով արեւելք թէլ հիմք կայ Հայարդակցութեանը դիրութեան և դրոյրքութեան անուակետէն:

Այս պայմաններուն մէջ պակաս հարցնէք թէ ինչու պատերազմէն առաջ իսկ յայդ դաւառը ծոտ էր Թիֆլիսի նահանգին մէջ:

Այլ թիւերիմոյթութիւնը կը սկսի վերջին տասնամեակներուն, իրեն հետեանք զարեական կառավարութեան քնահաճոյքին, որ այսօր չարտաք կը շահարգութի վրացի բուշուիկ թէ այլ զեկափորներու կողմէ Ծարսանու թիւնը յաճախ գիւմանք փորձարկուած օտճամանները կը կազմէր այնպէս, որ ազդիւր իրար փոխառնէն և հակակշռուն գաւառներու և նահանգներու մէջ: Գուցէ այսօր ալ միեւնոյն դրոտումով անշիղ կը շարունակի հիմն ուղղութիւնը:

Թիւրքա Վրաստանը պիտեական պատճառներով և հողա լիութեան դրոտած, կ'ուզէ Արաքսայիը տրամադրիլ ունենալ աճող ժողովուրդը տեղափոխելու համար: Արգարի, վրացի վարիչներն ունին այլ միւսքը, բայց լրջութեամբ չեն ծոտնար նաև այլ հարցն: Նոյն որ Վրացին չի կենար ազրիլ և հիմք բանիլ հայկական բոյք խոտաշունչ լեռնադաշտին վրայ: Ապացոյց այն, որ ահա Վրացիները գուրութիւն ունին քանի մը հարգար արտիէ ի վեր և մէկ-երկու

գ որ երան ևն Ախալքալի կողքին, բայց այդ գուտաը միշտ մնացած է Հայկական կամ անկի ճիշդը. բնառ է է վերացի որ ազգաբնակչութեամբ. Պատճռութենէն այդ խրտը պիտի առնեն Վրացիք Ախալքալի ձախին, ինչպէս Հայիքը՝ Մուղանի դաշտի ձախին:

Վերացական տնտ. թիւերը միկիլի դիւրով. գործնապէս քննէք Հարցը Արտաբաղիի մէջ կայ ձոա 100,000 ագ գործնապէս թիւն, մշակելի Հող՝ ձոա 50,000 դեսխատին. ուրեմն մարդ գուէն 1/2 դեսխատին միայն գարի պրտագրող ածըղի Հողերը մննթողին. քէ կարելի եղաւ 50,000 դեսխատին ալ քարերէն մարդիւն է մշակելի կարձենել. այդ պարագային մարդ գուէն մէկ դեսխատին պիտի գայ, - տա. րձծութիւն մը, որ Հայկտի բաւէ տեղական ազգաբնակչութեան:

Այս մասին անկի որոշ գաղափար կուտայ Հ. Կ. Ե. Կ. աղիւտակը. —

2407	Տարածութիւն գետ. վտարս	
97,300	Այգիականութիւնը	
250500	քառակուսի դեսխատին	
151517	ընտանի կենդանիներ	
613	այգի	Ճշակիլի
183	վարելահող ջրարբի	Հորհուր
44168	վարելահող անշրդի	քանակը
1197	արտադարը	դեսխատինով
33876	խողան հոգիբ	
125000	Լիճ, Լեռ ամառանոցիներ	
15300	անտառ	
	զիւր	Հանքիք

Կը Հետեւի քէ ներգաղթ կառարկելու միւրքն ալ ցիմրական է: Կամ պէտք է տեղական ժողովուրդը դուրս քըշել, կամ կատարել մաճիկներուն նման, որպէսզի տեղ քացիի Վրացիներուն Այս վերջինն մտքը կար է աւորը Հետեւեալքն էր Բակուրեանի ջարդը՝ միւրքնը. մէջ, այդ էր դարձնալ է պատճառը, որ վրացի վարձէրը չզիջեցան Ախալքալիքը և աւաջարկեցին Հայ ժողովուրդը տեղահանել զեղի Թրքաւ Հայաստան: Այս կէտը շատ լու կը Հասկնայ Ախալքալիքին ու մէկն մէկ Հայ և, Հետեւաբոր, անվաստ Հութեանք կը նայի զեղի Վրաստանը: Այստեղ մեղի Համայն կը մարի ոչ միայն Հողի, ապրուտի, Հայրենիքի, այլ և քիանքի և մասունքս քիանքի Հոյց ժողովուրդը յանձնառ ժաշնակցութեան իր անէնէն դժուրակ Գեղամասուն իսկ, երբ Քեմալի Թագաւթնիքը ուղղած էին Երեւանի վրայ՝ չզիջեց Ախալքալիքը նայ իսկ զէնք բարձրացուց իր սխիլի վրաստանին Հանդէպ, յանուն Ախալքալիքի ազատագրման: Այսօր կտոնարտապահանք Զայն շարիկով քապարէզ իջած Օրծմիկիլմէները թող պտրտութեանն ալ արգօք անտեսական նպարտներով է որ Ախալքալիքը Վրաստանի գերութեան մէջ կը պահեն: Եթէ այս, այդ պարագային ո՞ր է տարբերութիւնը անցեւորին և ներկային միջև: Ուրեմն կը խորացնեն վիճը Հայան և Վրացիին միջև. ինչ որ երբեք բաղձալի չէր Բայց քանի որ քոչաւիկները երեւութապէս չեն վարտը ազգիքառ ինքնուրոշման սկզբունքը և այդ Հիման վրայ կը կայմեն խորհրդային բազմութիւ Հանրապետութիւններ և ինքնավարութիւններ — Ետեւորայն սկսած միջև տասնեակ միլիոններ Ուկրաինան, լատանիք քէ Ախալքալիքը ազգագրական ինչ պատկեր կը ներկայացնէ: Կը բերենք և Հին թիւերը, որպէսզի չընեն քէ պատահական է այդ երկրի ազգագրական նկարագիրը:

Ազգիքը	1830-ին *		1886-ին **		%
	ընտանիք	շունչ	1912-ին **	1917 ***	
Հայ	1716	46,386	76,446	89,000	74 %
Վրացի	179	3,731	6578		
Հրեայ	18	53	154		
Իսլամ	639	6,828	5,798	8,000	7 %
Ռուս		72	139		
Յոյն		102	132		
Գուլստեր		6,602	6,787		
Եւրոպացի			14		
Լեռնական			2737		
Վրացի մահմեական			121	670	
Քիւրտ			31		
Եղիտի					
Բոլոր մնացածը		63,799	99,725	23,000	19 %
		63799	99725	120000	

Այսօր ալ նոյն վիճակն է և ողբազարահան նոյն-համեմատութիւնը Զուտաբի գումարէն մէջ, Թաղ ինչքան կ'ուզեն խեղաթիւրեն վրայի բաշխելի աշխարհակալները. —պարտ կրնան Հարց թիւը 75% են վար իջեցնել, իսկ Վրացիներունը 6% են աւելի բարձրացնել: Արդ, ազգերու ինքնորոշման սկզբունքին համաձայն է որ 4-60% Վրացիի պատճառով 75-80% հարցութիւնը միանայ Վրաստանին: Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ պրոլետարական դեկտատարայի փոխարեն 5% վրաց սկաւ դեկտատարան կ'ըլլան: Չփոխանց անարգար և վարկաբեկիչ է այս վիճակը, որ ոչ միայն կործիր Օրթոճիկիձէները շքփոթի կուտայ Կովկասը սուտանդը Երմուրճներու հետ, այլ և յայտնապէս Հայն ու Վրացին կը գնէ Թշնամի բանակներու մէջ: Կ'արդ ի՞նչ ու՞րի՞նչ կ'ըլլի երեւոյթները, անոր տակ հաւաքած կարծիք շաղկիտվ մարդոց արտերուն մէջ իսկ կրնայ արիւն հոռի Գունէ այդ չարիքէն խուսափելէն կոմունիստ ռուհիլրանները:

Անկեղծօրէն կ'ուզէի լուրջ, արամարանական պատճառ մը, Հիմք մը գտնել Ախալքալակը Վրաստանին պարզելու համար, բայց չգտայ: Առտոց կատակի, ճոքէն կ'անդիտի — ինչպէս ուսուցանան շրջաններու մէջ այս կամ այն երկիրը մէկէն կը կարելին միտին կատային կամ ինքնավար կը հռչակելին այսպէս ալ քուցէ Ստալինի, Օրթոճիկիձէին և ուրիշներու, սիրոյն Ախալքալակ, Ծաղիս ևայլն ներ տրած են Վրաստանին, և դեռ աւելին — Աջարիան, Արտաշիան, Հարաւային Օսեթիան, այժմ ո՛ր Հիւսիսային Օսեթիան Իսկ աւելի երկրորդական կողմը՝ հայ կոմունիստները գրհացնելու համար, ոչ թէ Հայաստանի վրայ բան մը կ'աւելցնեն, այլ Միասնակեաններու, Լուկաշիններու անուով պիզիբ և ինքնավարութիւններ կը հաստատեն Գունի հովիւրը, իրենց ծննդավայրին մէջ:

Ախալքալակի մէջ ստուծ մը կայ. «Ջաղացքը կորցրել ջախջարը փնտռէ կը»: Այս առածը շատ կը յարմարի Հայ բաշխիկներուն, քանի որ 100,000 ժողովուրդ է 2,500 քառ. վերտ տարածութիւն յանձնած Վրաստանին, անոնք կ'ուզեն թմբակ գործել և արար աշխարհէ կուրացնել 2% վերտ ջրելով և 100 մարդ սպրեցնելով: Անոնք կ'երպան Հայութեան մէջ Հիմք բռնել և մեռցնել Գաշխալքութիւնը. բայց երբեք չպիտի տեսնեն այդ օրը, քանի այլքան մեղի, այլքան հայրենիքս ճամբու մը կը Հեռուէին Երկու միջոց կայ անոնց առիթ. — կոմ կը շարունակեն իրենց ընթացքը և կը մնան հայութեան մէջ իբրև անարժան օտարականներ, ենթակաջ փողովարդի անէճերին. կամ կը կանգնին հայրենիքի պաշտօնատեղեան դեմոկրիտի, որպէսզի իրաւունք ունենան յուսուր բանի աքն սեղը, որ գրաւած է Գաշխալքութիւնը հայ ժողովրդի սիրտին մէջ:

Ասոր համար անհրաժեշտ է, որ անոնք կրիւնների մասունքն իրար հետ կը բաւէ միայն, որ շխտակօրէն գործազրեն իրենց իսկ հռչակած իշխանախօսքերը:

ՌՌՌՌՌ

« Ի Ն Տ Ե Ն Ս Ի Ֆ Ի Կ Ա Յ Ի Ա »

Ե Ի

ԱՆՎՍԱՆՆԵՐԻ ԸՆԿԱՐԱԿՈՒՄ

Հ. Յ. Իաշնակցութիւնը շարունակուած է վրդովել հայ կոմունիստներին հանդիսաբը: Գրաւոր ու բանաստղ պայքարը «Իկուիդացիայէ ենթարկւած» Իաշնակցութեան դէմ ո՛չ միայն չի մեղմանում, այլև երթալով զարգանում ու բարձրանում է: Ըր չի անցնում, որ բողջելիկեան հայ թիբթիբը այս կամ այն ձևով շղթաղեն Իաշնակցութեամբ: Պարագլուխ կոմունիստները ատիթ չեն փայտցնում հարաւածելու Իաշնակցութիւնը: Եւ այս պայքարի մէջ սուտն ու զրպարտութիւնը բռնում են յետին սեղը:

Հետո չգնալու համար, առնենք հինգ Հայկոմկուսի գլխաւոր ղեկավար Աշոտ Յովհաննիսեանի վերջին ղեկուցումը՝ ներկայացած Երեւանի Գաւկակոսֆէլէնցիային Գենուկոսի աշխատանքների մասին Այդ ղեկուցումը, որ զբաւում է «Սոցիալ. Հայաստան» թիբթիբում 14 ընդարձակ սիւնակներ. շատագոյում է Հայկոմկուսի «պայքարը, նաճումները եւ անկիթքները»: Փքուն խօսքերով եւ անվերջ կրկնութիւններով ու ճոռոմարանութեամբ լեցուն այդ շատախօսութիւնը, ըստ սովորութեան, ո՛չ նոր միտք է պարունակում, ո՛չ ինքնատիպ ու թարմ գաղափար, ոչ էլ ներշնչում, ղեկն ու առագաստը կորցրած, ներքին հակասութիւններ ու կեղծիքի մէջ զալարաղ մարդկանց մասնաձայատա ճամբարակութիւններ են այդ խօսքերը, որոնցով շմբ է թափւում կոմունիստական բոտակոյտերի տակ թագքցնի բաշխելգով բովանդակ սնանկութիւնը:

Այս ղեկուցումը ինքնին հետաքրքրական «մարդկային վաւերագիր» է, բայց մեզ այս պահուս հետաքրքրողը նա չէ: Նոր չէ՛, որ բողջելիկները քանկ են խելայեղ նահանջի ճանապարհը բոլոր ճակատներում եւ իշխանութիւնն իրենց ձեռքը պահելու միակ մտահոգութեամբ պատրաստակամութիւն են ցոյց տալիս ամեն կարգի ինքնավարութիւնների ու նախապետութիւնների նոր չէ եւ այն, որ կոմունիստ պարագլուխները ճգնում են փքուն խօսքերով խաբել հանրութիւնը՝ հաւատացնելով, թէ իրենց այսօրու կատարածը, ըստ անհայտի, կոմունիստական զործ է: Այս Յովհաննիսեանի ղեկուցումն մի կէտի վրա միայն ուղղում ենք կանոց առնել, այն մասի, ուր նա փքր ձուած է պատասխանել «Իրօշակ»-ի քննադատութեան, իբր թէ, ընդդէմ «Հայաստանի տեսեսութեան քննանքիքիկացիայի եւ արքանաքայտացման» ղեկուցման այդ կտորը չափազանց բոնորշ է հայ բողջելիկները այսօրուայ մտավիճակի մասին ևւ քուց է տալիս, թէ որքան վատ է նրանց զրութիւնը, որ ստիպւած են դիմելու պայքարի նման ձևակեր:

«Իրօշակ»-ի № 1-ում Ի-անաքի գրաւ էր, թէ՛ «Հայաստանում տարածապէս խրատաւուած են (տընտեսարկեան) այն ճիւղերը, որոնք անմիջապէս օգտակար են կենտրոնի՝ Մոսկուայի համար»: Աւելի պարզ

* Մանթ. Ջաւախքի Ծ. Լալայանի
 ** Կովկասեան տարեգիրք՝ 1887 և 1918 թ.
 *** Անդրկովկասեան վարչական բաժանման նախագիծ:

կերպով կարելի՞ է արտայայտել մի միտք, արդեօք այս խօսքերից հետևում է ուրիշ բան, քան այն, ինչ սուսում է: Բայց սա թէ Աշ. Յովհաննիսեանը ինչ էզրակացութիւններ է հանում նրանից. իբր թէ Դաշնակցականները «գերազարտում են մնայլ կկատկնստ արտադրութեան վրա հիմնւած անտեսական-հասարակական յարաբերութիւններին տն շըջանակներում միջոցեա իրենք՝ կոմունիստները շեշտում են. թէ զգիւղատնտեսութեան ինտէլեկտիկացիայի, թէ՛ նրա քայրահայտացման անհրաժեշտութիւնը»: Ուրիշ խօսքով. կոմունիստները աշխատում են, որ ձայնաբեկում արդիւնաբերութիւնն ու զգիւղատնտեսութիւնը զարգանան ու կատարելագործւին, իսկ մեղքեակապիտանքը՝ հնձ դրան եւ ուզում ենք, որ ճայ զգիւղացին շքանակի իր նախագետական շուքից:

Ըս ինչ՞նք ենք այդպէս վարումք 25՝ որ մեզ յայտնի է, որ «էկոսոնիստ անտեսութեան վրա Հայաստանի զգիւղացիութեանն սպասում է միայն սովի սարսափով՝ Պարզ է, թէ ինչու Որովհետեւ, ստում է Աշուտ Յովհաննիսեանը, մեզ հետաքրքրողը հայ ժողովրդի կենսիքի ու բարեկեցութեանն ապահովութիւնը է: մեր «մէջլանական ուղեղները» լեցում են «տէլեգրիֆ» ու «նաւճողական» զաղափարներով: Հայկոմիտի խելացի ու ժողովրդասիր պետի խօսքերից դուրս է գալիս, որ մենք զիտմամբ արգելք ենք հասնում կոմունիստների երկրաշէն քայլերին, որպէսզի միշտ հիմնելով ժողովրդի թշուառութեան վրա, իրաւունք ունենանք պահանջելու սահմանների ընդհանրացում. «Արանք» (դաշնակները) ցցում են իրենց մատը դէպի Կարս ու Էրզրում...» Տեսնում էք ինչ նենգ մարդիկ են «Դաշնակ»-ները. ինչ հասկանում, որ դէպի Կարս ու Էրզրում մատ ցցելը՝ «հակայեղափոխական» ու «նաւճողական» գործ է եւ որ Կարս ու Էրզրումի մասին մտածելը մահացու յանցանք է. քանի այստեղ նստած է «րեկեր Քէմալը, ի՞նչ գործ ունին Հայերը Կարսում ու Էրզրումում, քանի Արփայայի այս կողմը իրենց սպասում են կոմունիստական «ինտէլեկտիկացիայի» ու «սպարտաբայացման» երաժաւէտ հեռանկարները թողի հանդիսատեսներն ու շարականները երգեն Կոմիտի հրաշագործութիւնների մասին...

Կարս ու Էրզրում — ո՛հ, ո՛չ, մի յիշէք այդ «տէլեգրիֆ» անունները: Դրանցից հայ բոլշեւիկը սարսափում է աւելի, քան ստատանա խունի ու մամիք: Ենայնքը մենք էլ Հայկոմիտի դեկամբրների փափկասուն շղերը, առ այժմ մի կողմ՝ դենք այդ անաւանները եւ տեսնենք, թէ որքան ճշուտ են կոմունիստները մեզ վերադարձ մտքերը եւ արդեօք ինչ է Դաշնակցութեան դերը «ինտէլեկտիկացիայի» Կարցում:

Մենք ամենավճակով կերպով պէտք է յայտարարենք, որ «Դրօշակ»-ի մէջ կարելի է գտնել եւ, ո՛չ մի տող որ հեղաւոր ակնարկին անպատճառ ունկնդայ այն մասին, թէ մենք քակկալի ենք հասարակ Հայաստանի անտեսական յարաբերութեան մէջ պահանջը: Այդ միտքը ամբողջապէս Աշ. Յովհաննիսեանը ինքն է հնարել եւ հնարել է վրա նպատակով Անկառող լինելով ճերբել մեր քննադատութիւնները՝ նա զիմե՛կ է ստի ու կեղծիքի՝ վերագրելով մեզ անպակաս դա-

ղափար, որպիսին մենք երբեք չէինք կարող ունենալ: Նա այդ սրել է այն նաշով, որ Ձեկայի նկրդութեան տակ սպորդ խորհրդային քաղաքացիները շատերը «Դրօշակ» չեն կարգայ եւ, ուրեմն, կարող են հարատայ իր գրածին: Պայքարի անազին միջոց է այդ, որին ընդունակ են երեւում նոյնիսկ ամենաբարձր զիբբերում դունեզ կոմիւնականները:

Ի՞նչ է սպւած, սակայն, «Դրօշակ»-ի թիւ 1-ում, որ այնպէս կատարացրել է բոլշեւիկ մեծաւորին:

Այստեղ սուսում է, եւ հիմա էլ կրկնում ենք, որ Մոսկւան յատկապէս ոչ թէ տայի ծայրադաւառների անտեսութեան այն ճիւղերին, որոնք, նախ եւ առաջ, անհրաժեշտ են կենտրոնի ճարտարարեւոտի համար: Այդ նաշով է, որ Մոսկւայի վարչիւններն ահագին միջոցներ են ծախսում թուրքեաստանի բամբակաձուլակութեան եւ Բազի նախագործութեան զարգացման վրա: Անշուշտ. Աշ. Յովհաննիսեանը պնդան ծիծաղելի չի լինի, որ փորձէ պնդել, թէ այդ արում է սարտերի կամ ազրբէջանցի թաթարների «անտեսութեան ինտէլեկտիկացիայի» համար: Միեւնոյն հիմեքով է, որ Մոսկւայ եւ Անգրիկոլկասի կոմսովորութիւնը դրամ են ծախում Ալլանգերդու ու Հափանի պղնձահանքերի կամ Արարադեան դաշտի բամբակաձուլակութեան վրա: Եւ ճէշ իրենք Աշ. Յովհաննիսեանները երատարակած լիւրեկապրական տեղիակախիւնները ցոյց են տալիս, որ Հայաստանի բամբակի ու պղնձի չորս հինգերորդը եւ, աւելին գնում է ներքին Ռուսաստանի գործարանները: Ըս գնում է հայ զգիւղացու ու բանուրի համար վերին աստիճանի աննպաստ պայմաններով: Կարգացէ՛ք, թէ՛ կողմ, Պ. Արեւելանի ուսումնասիրութիւնները թիֆլիսի ու Երեւանի թերթերում եւ ձեզ համար պարզ կը լինի, որ հայ բամբակագործը շահագործում է Իվանո-Վոզնէնէսկի գործարաններին կողմից ո՛չ պակաս, քան Բեդպետովի Ֆէշլարը կամ Մուղանի արաբը պիշուպի իմպերիալիստներին»:

Այն երեւոյթն, ի հարկէ, անբնական ու տարօրինակ լինք համարում մենք: Ժամանակակից քաղաքակրթութեան ընդհանուր պատկերն է այդ: Մանչէստրի գործարանատերը իր բամբակը ստանում է հնդկաստանից կամ Նզիլ-դաստից եւ այդ նպատակով «վերաշինում է» Նեղորի հովիտն ու հնդկական տափերակները: Մոսկւայի ու Իվանո-Վոզնէնէսկի «կոմունիստական» գործարանները իրկից տո՛ւ նիւթը սպասում են թուրքեաստանից ու Կովկասից: Կէ քոչ նպատակով «վերաշինում են» սարսակական անպատանեքը եւ Թուրքի եւ Արաբսի հովիտները: Նեղորի Ֆէշլարի ու Արաբսի հայ զգիւղացու պատկէտից ո՛չ մի արարեքութիւն չկայ այդ երկու «վերաշինութիւն»-ների միջեւ, թէ եւ մէկը կատարում է կարմիր-կոմունիստական ցուպանակի տակ, իսկ միւսը՝ գեր-դրամատիրական դասերի կողմից: Ըս այս միանգամայն սո, վորական երեւոյների մէջ Հայկոմիտի հերոսներ տեսնում են ինչ որ արտակարգ հրաշք — եւ «զիւղատնտեսութեան ինտէլեկտիկացիա ու սպրանքայացում», եւ «արդիւնաբերութեան յեղափոխութիւն» եւ չէ իմանում ինչ հրաշալիքներ: Ձարի ժամանակ հայ զգիւղացին տարեկան ցանում էր 40-45 հազար գեպետարին եւ բամբակ էր հասցնում Լոճի ու

և անտեսական նախաձեռնութեան ազատութիւնն է՝ Ստրուկ ժողովուրդը չի կարող ա՛ն մտաւոր եւ ո՛չ նիւթական մշակութիւնը բարձր բարիքներ արտադրել։ Օրուայ ապրումով եւ կենցաղական ընթացիկ պահանջների սահմանից դուրս չէ կարող գալ մի զանգառ, որ կամայական իշխանութեան կողմից վերածած կամադուրկ ու հարստահարած ամբոխի իսկ ինչ է ժողովրդի վիճակը խորհրդային աշխարհում, եթէ ո՛չ ամենազանգիկ տեսակի ստրկութիւն։ Անտի է ինչու բուլշեւիկեան շղագար աղմուկին «վերելք»-ների ու «նիւտէնսիֆիկացիա»-յի մասին մենք չենք հուսաւոր։

«Տնտեսական ինտէնսիֆիկացիա»-յի խնդրում մեր եւ կոմունիստների անսպէշտների տարբերութիւնը պէտք է փնտռել ուրիշ տեղ։ Հայաստանի տնտեսական զարգացումը մենք համարում ենք օգտակար ու անհրաժեշտ, բայց նկատում ենք այդ սոսիկ կիսախիղց հայ ժողովրդի վիճակի հիմնական բարելաման համար, մինչդեռ կոմունիստների համար այդ ամեն ինչ է։ Մի քանի առոճ փորելով եւ մի երկու տասնեակ ստրկատր երկիր մտցնելով կամ, նոյն իսկ, ներկայ Հայաստանի նիւթական բոլոր հարստութիւնները մշակելով ու կատարելագործելով՝ կարելի էր լինի շատ-շատ ապահովել գոյութիւնը հայ ժողովրդի այն մասի, որը գտնւում է Հայաստանում, այն հարիւր հազարաւոր զարթեցնող հայերը, որոնք դուրս են գլած հայրենիքից բուլշեւիկների դաշնակից քեմալականների ձեռքով, կը շարունակեն մնալ անտուն, անհող եւ մշտաթշուա վիճակի մէջ։ Այս պատճառով Հայաստանի հողերի որսիկը զարգացման հետ զուգընթաց, պէտք է մտածել եւ Հայաստանի հողերի փաստական զարգացման մասին. առանց Հայաստանի սահմանների ընդարձակման չկայ հայ ժողովրդի համախմբում, սակ է՝ չկալ եւ իսկական «վերելք»։ Բայց այստեղ նորից, մեր կամքից անկախ, գալիս յանգուս ենք այն ճակատագրական կէտին, որից բուլշեւիկները սարսփով փախչում են — Կարսի ու Էրզրումին։

Հայ բուլշեւիկները պնդում են, որ Հայաստանի սահմանների խնդիրը փակւած վերջացած հարց է այլեւս Ընդարձակւած Հայաստանը, Աշ. Յովհաննիսեանների աչքին հեզանքի առարկայ է — մի «աւետաց աշխարհ», ուր սպասում է զարգենուն երջանկութիւն ու բարխտ։ Այդ «քարգենին» մենք ենք՝ «մէջլանական ուղեղներ», որ շարունակում ենք «մեր» մասը ցցել դէպի Կարս ու Էրզրում. իսկ բուլշեւիկների «յեղափոխական ուղեղը» ազատ է նման «մարք-բուքտուակտ» «ցեղերներից» եւ հաստատ գիտէ, որ հայկական բոլոր հողերն ի մի ժողովուրդ են արդէն։ Այսպէս, դեռ նոր, բարձրաստիճան բուլշեւիկներից մէկը «Երեւան» թերթի Նոյ. 29 համարում հաւատաշուքում էր, որ «խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան յաջողուցից ի մի ժողովի բոլոր նախկին ճողմատները», եթէ սրա վրա աւելացնենք եւ հանդուցեալ Ա. Միսանիկեանի հոշակաւոր յայտարարութիւնը, թէ հայ կոմունիստները հայկական հարցը համարում են լուծւած-վերջացած եւ որ եւ է պահանջ չունեն Թիւրքերից, պարզ կը լինի այն վիճը, որ բաժանում է մեզ Հայկովուսից։ Մենք, ընդհակառակն,

հայկական հարցը չենք համարում լուծւած եւ «մասը դէպի Կարս ու Էրզրում ցցիլը» գտնում ենք բնական ու միակ հիմնական միջոցը Հայաստանի ամէն տեսակ «վերելք»-ների ապահովութեան։ «Բոլոր հայկական հողերը ի մի ժողովուրդ» պարծանքը մենք համարում ենք, առնուազն, երեսայական թիֆլիսամտութիւն, երբ անդին ամբողջ թիւրքահայաստանը, Կարսն ու Արդահանը, Սուրմուլան ու Շարուր-Նախիչևանը, Ղարաբաղն ու Ախալքալաքը մնում են դուրս Հայաստանի սահմաններից, երբ հայ ժողովրդի մի երբորդը սոցի վրա է՝ անհող ու անհայրենիք Հայաստանի ամբողջացման եւ հայ ժողովրդի համախմբման պահանջը շարունակում է մնալ քայքայ ու հրատապ, եւ քանի այդ հարցը դրական կերպով չի կարգադրւած՝ անհերելի կեղծատրութիւն է եւ անսահման անբարեխղճութիւն՝ հանրային միտքը «ինտէնսիֆիկացիայի» ու «ապրանքայնացման» օրորներից քննաքննելու Հայ ժողովրդի համար Հայաստանի ամբողջացումը միակ երաշխիքն է ցան ու ցիր եղած հայ աշխատաւոր զանգաւանների փրկութեան՝ սպառնացող փճացումից. Աշ. Յովհաննիսեանների համար այդ «քարգենու երջանկութիւնը» ապահովող «աւետաց աշխարհ» է, Հասկացողութիւնների տարբերութիւնը շատ է ցայտուն։ Եւ վերջ բուլշեւիկների ու հայ ժողովրդի միջեւ, մասամբ գտնէ, կարող է լցել այն ժամանակ, երբ հայ կ'«մունիստներն էլ եթէ ոչ՝ ցցին իրենց մասը», զէ՛ք իրենց սրտում ու մտքում ունենան Կարսն ու Էրզրումը։ Առանց դրան, բոլոր Շիրականայերն ու պանրի գործարանները, «պտեսական վերելք»-ի շուրջ յարուցւած բոլոր աղմուկները՝ կը լինեն միայն խարխուլ կոթողներ կոմունիստական ունայնասիրութեան եւ ունայնամտութեան։

Ս. ՎՐՍՏԵԱՆ

ԲԱՆՏԻՑ ԲԱՆՏ

(Բուլղարացի Յարու Բիւնիբաճեարկուրիւնն ու փախուճը

III

Ես որոշեցի, ինչ գնով էլ լինի, փախչելու Փախչել այս դժոխքից, փախչել դէպի ազատ աշխարհը — այս միտքը ինձ Հանգիստ չէր տալիս։

Մի օր ձօտ եկա Վարդանովը՝ կոմիւնաստի Հետ միասին։

— Հը, բարե՛ւ, Յարութիւն, պատերին եւ առաստաղին չէ՞ս նայում, որ ծախես։

— Եղ անպիտանը սկի մի բոպէ աչքը Հեռացնում է, որ ծախեմ, ցոյց տի՛ ես պահակին։

— Յարութիւնը փախչելու է, Հա՛, դարձաւ. նա կօմիւնիստսին, լաւ Հսիցե՛ք։

Եւ իսկապէս Հսիցողութիւնը է՛լ անլիխ խտացրին։ Փախչելու միտքը, սակայն, դիլիցս չէր Հեռանում։

Ես մի առակութիւն ունէի. այդ իմ մենակութիւնս

ՔՐՏԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Ն Ա Յ Ա Ն Ա Ը Ը

Քիւրս ապստամբները հրը թրքութեան դէմ իրենց սր-
գար կռիւը յայտարարեցին, հաշուած էին թէ օտար պե-
տութիւնները չլլային օգնեն Քուրքին Մասնատրարար ա-
պահով էին հարուստին և արեւմտահաս հասնաներու մասին
Միջնդու հակառակը պատահեցաւ: Քուրքերը օգտագործե-
ցին Սուրիոյ երկաթուղիները, Ֆրանս, հանրապետութեան
հարուստութեան, և ճարտարապետ ճամբով առաջին կարուս-
տով 80,000, երկրորդ կարուստով 25,000 (Համագումար
105,000) դիւար, ծանր և թեթև հրետանի, զինացիք և
օդանու զրկիցին Մարտին՝ ըմբոստութեան շրջանը:

Ապստամբները սենսկով սր կացութիւնը խիստ վտանգա-
ւոր է, որոշեցին պարպել Տիւրքերը: Այն պահուն, սը
Քուրքերը Սեւերէկի զուսնեւուն առջև կիցած էնկիւրիի կը
սպառնային, բնաւ չէին կրնար ծնուրէ անցընել թէ Ֆրանս,
ազգը, որ իր Մեծ Յեղափոխութիւնով ազգերու անկախու-
թիւնն ու ազատութիւնը հոչակած է — Քուրքին պիտի միա-
նար՝ խեղճար Քիւրսիտանի ազատութեան ապագաները և
մարել անկախութեան ոգին:

Քիւրսը օտար ոչ ճէկ պետութեան կողմէ նիւթական և
բարոյական ուժ և օժանդակութիւն չստացաւ, այլ իր ազ-
գային հաւատարմին, կամքին ու իտեալին կրթնած հրտակա-
յին կռիւներու և արեւմտի ընդհարումներու ձեւաւորեց,
ամէն կողմէ յարձակող թուրք ինքն անհրաժեշտ զէճ Քիւրսերը
կրկին յարձակուճ գործեցին Տիւրքերը իր կռիւնէն կողմը,
Միլիտանի վրայ և երկրորդ անգամ ըլլալով զբաւեցին Միւ-
վանը:

Տիւրքերը պարպուճեն յետոյ, Քիւրսերը ակամայ
կը զգուշանային թուրք բանակներուն հետ վճարական ճա-
տասմարտի մը բռնուելէ, ուստի սրոշեցին հրտակային
կռիւնը ճեղք, Սվազ-Բարքի-Էրզրում ճարտարապետ-Մարտին
ուղղութեամբ առաջացող թուրք բանակներուն դէմ: Ասկէ
զատ, Սև ծովու ճամբով Տրապիզոն զրկուճ զանաղան օգնա-
կան ուժեր հետզհետէ Էրզրումի և Երզնկայի շրջանը կը
հասնեն: Քուրքերը Ապրիլ ամսու վերջերը վերագրաւեցին
Մալաթիան, Խարբերը և Մուշը: Իսկ Մալաթի սկզբները
օդանակերու միջոցաւ կիսովին կապ հաստատեցին Պիթիւս
և Վան քաղաքներուն հետ:

Այդ միջոցին 200,000 հասնող թուրք ուժերուն դէմ,
Քիւրսերը 40,000 մարտիկ միայն ունէին: Երբ Ապրիլի
վերջերը յայտարարեամբ քաղաքեան Գէնճ-Տէրալիմ-Պիթիւս-
ձեքքերտի լեւները, որոնք ծանօթ են իբրև անմատչելի
Անկէն վերջ, շէյխ Սալիտի ուժերը, որոնք Գէնճի հիւ-
սիսակողը գէշ զինքի մէջ մնացած էին, բուն կռիւնը
մղեցին դէպի արեւելք նահանջելու նպատակով, և Քէրե-
կան ճակատը ճեղքելով յայտնեցին Վարդի ծոցերը հրա-
նիւ: Այս գեպքէն յետոյ, զանազան թեւերէ և ուղղութիւն-
ներէ բազմաթիւ ուժեր զրկուեցան, որոնք կրկին պաշարե-
ցին շէյխ Սալիտի ուժերը: Տեղի ունեցան արեւմտի կռիւ-
նէյն Սալիտ երկրորդ անգամ աշխատեցաւ ճեղքել

պաշարման գիճը արշաղայսին կատարուճ գրոհով մը, սա-
կայն դժբախտաբար չյաջողեցաւ և Չարքուի Քէօփրուիի
մօտ գերի ինկու Քուրքերուն ձեռքը, սրբշ զեկալարներու
հետ միտին, որոնց մեծ մասը վերադարձու էր: Բոլորը
մէկ Տիւրքերը զրկուեցան:

ԹՐՔԱԿԱՆ ԲԱՐՔԱՐՈՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ...

Քուրքերը բոլոր կռիւներու ընթացքին կ'այլէին ի-
րենց հանդիպած գիւղերն ու ավանները և կը շարէին
Քիւրսերը Եւրօպայի չմասնակցող բնաւ անկախները՝ ձե-
րբեր, կիւններ, ճանկները և այլն ստիտահար կ'ընէին,
ինչքերը կը գրաւէին, պատկերներ կը բռնաբարէին, առ-
նէրը բարկաղով և սքանչաւորութեամբ կ'այլէին: Այս կերպով
50,000է աւելի թիւրքեր զոչ զացին թրքական բարբա-
րութեանց: Նոյնպէս անհրաժեշտ կը սպաննէին բոլոր այն
քիւրս յեղափոխականները, որոնք կռիւներու ընթացքին
վերադարձուելով իրենց ձեռքը կ'անցնէին Քիւրսերը այս տես-
նելով, իրենց ալ փոխ-լիճի ձեւաւորեցին:

Շէյխ Սալիտի գերի ինկուէն յետոյ Քիւրսերը բնաւ
չլուսահատեցան, և իրենց ազգային իրաւունքները ձեռք
բերելու համար հաստատուած շարունակեցին արեւմտի
կռիւնները:

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ԽԵՂԱԹԻՒՄԻՍԻՍԸ

Մտնը որ բողաքականութեամբ, մասնատրարար արե-
ւելեան խնկիրներով կը զգային, շատ լաւ գիտնէ թէ Քուր-
քերը ինչ իմաստ կուտան ներքին ապստամբութեանց և թէ
ստանց մասին ինչ սեսակ հրատարակութիւններ կ'ընեն
Քուրքերը նախ աշխատեցան բրտական ապստամբութիւնը
Եւրօպայի հանրային կարծիքին առջև ներկայացնել իբրև
կրօնական յետաշրջութիւն մը: Սակայն երբ հասկան թէ
չլլային կրնան ծածկի ապստամբութեան իսկական նպատակն
ու հանգամանքը, սկսան պաշտօնական խտատվանութիւններ
ընել: Արդէն, երբ աչքէ անցուէն թուրք պաշտօնական և
անպաշտօն հրատարակութիւնները, — որոնք բնականաբար
բնական շարժումն զէճ կ'արտայայտուին, — բնական նա-
հանքներու մէջ կազմուճ Անկախութեան դատարանները և
Պոլսոյ մասնու, այն ստեն փոստացի կ'ապացուցուի թէ
Քիւրսերը օւղակի անկախ պետութիւն մը կազմուճ նոյա-
տակով է որ ապստամբեցան: Այլևս աշիւի պէս կայծաւ
ճշմարտութիւն մըն է թէ քրտական օտթուճ, որ «Գեճճի
ապստամբութիւն» անուճով մանօք է, օստ հետու է
պարզ խլրտուճ մը կամ յեսպերզական տարժուճ մը
ըլլալէ Քիւրսերը իրենց այս ապստամբութեամբ անգամ մը
ևս քաղաքակրթ ճարտարութեան զգացուցին իրենց գրու-
թիւնը և յայտնեցան գործողութեան յայտարարել թէ իրենք
կարեւոր դերը մը կը զրուեն Փոքր Ասիոյ մէջ և թէ քանի
իրենց իրաւունքները չճանչուին, անկորելի է որ տե-
ւական և հիմնական խաղաղութիւն հաստատուի Մօսուար
Երեւելքի մէջ:

200 ՎԱՐԻՉՆԵՐՈՒ ՈՉՆՉՍՅՈՒՄԸ

Շէյխ Սալիտի և ընկերներուն գերի բռնուելէն վերջ,
Քուրքերը հրապարակը պղտա գտնելով սկսան աւելի ստե-
ճարձակ բարբարոսութիւններ գործել: Տիւրքերը, Խար-
բերը և Մալաթիոյ մէջ բացին Անկախութեան դատարան-

ներ, որոնք մէջնէկ ոյոճողուցներ էին Շարժումն շնա-
նակցող բարձրագոյն անմեղ Քրիստոս բանտերը քոչկառուելով
զնաաններու մէջ նետուեցանք Մինչև շէյն Սայլտի և ըն-
կերներուն գերութիւնը, Թարքերը կացութիւնէն շատ վտառ
չըլլալով, ազգային կազմակերպութեան նախագահ Քոլտո
պէյը Պիթլիսի մէջ Բ. զորքամանի կերպով ծանուար սե-
տակի մը մէջ հսկողութեան տակ կը պահէին իսկ երեսփո-
խան Յուսուֆ Ձիա պէյ, 18րդ զորագումնի թիկնապահ Ալի
Րիզա պէյ, ուրիշ կուսակցական ընկերներ և բանաստեղծ
Մուլա Ապուլբրահիմ Պիթլիսի բանտին մէջ բանտա-
կուած էին:

Քոլտո և Ալի Րիզա պէյերը Պիթլիսի մէջ հրացանա-
զարկ եղան, Յուսուֆ Ձիա պէյ, ընկերները և փեսան կախ-
ուեցան Անկէ վերջ, Տիարպէքերի մէջ կոխեցին շէյն
Սայլտը և ընկերները, ծերակուտական և Քրիստոսանի
Թարքացոյցն ինքնեան նախագահ շէյն Ապուլի Գուտէրը
և զաւակը, քիւրտ Ընկերային կազմակերպութեան ընդ-
քարտուղար բանաստեղծ Քէմալ Յէվլի պէյը, Անկախութեան
կոմիտէին անկաճ Տօքթ. Յուսա պէյը, փաստաբան Քէֆիկ
պէյը, և բազմաթիւ զինավարներ, երեսկիներ ու մուտորա-
կաններ, նոյնպէս Մալաթիայ, Թարքերի և այլ վայրերու
մէջ կախարկան հանուեցան բազմաթիւ ուրիշ վարիչներ .
Այսպէս, այս շարժումն հետեւեալով Թարքերը 200է
աւելի զինավարներ բնաջնիջ ըրին, յիշուած 50,000էն զատ

ՀէՔՔԵՄՐԻԻ ԿԻՒԻՆՆԵՐԸ...

Ղեկավարներու կախուելէն և շուտերու քնաջնջուէն
ու արայագութիւնէն յետոյ, Թարքերը Օղտաթոս անտան
Վաօնի կողմէ Հէքքեարիկ շրջանը անցան՝ նպագակ ան-
նպով մեծ նահատակ շէյն Ապուլի Գուտէրի տղան՝ Սէյիթ
Ապտուլահ էֆէն ու շնոր անցընի և իր հօր ու եղբոր
եղբրական բախտին արժանացնելու նշէյն Ապտուլահ կացա-
թեան լրջութիւնը բնուեցաւ, անմիջապէս գործի անցաւ և
առաջին հարուածով ճը պարտութեան մատնեց այդ կողմի
Թարք սահմանապահ վաշտը, գերի բռնեց 50 զինուորներ,
զրուեց չորս գնդացիք, և սկսաւ յառաջանալ դէպի
Պաշտպէտ:

Թարքերը շուտով օգնական ուժեր բերին Վանէն:
Չուկէտիկի ծոսերը մղուած արհնալի կռիւէ մը յետոյ,
Քրիստոսը արաւելցին երկու թնդանօթ, ուրը գնդացիք և մե-
ծաքանակ զէնք ու ռազմանիւթ և գերի առին 200է աւելի
Թարքեր իր միկնակէտէն շատ հեռացած ըլլալով, Սէյիթ
Ապտուլահ վերապարձաւ Պաշտպէտ, ուր պահ մը Պալէ
յետոյ Հէքքեարի քաշուեցաւ:

Այդ միջոցին Իսուսի կողմերը կործնող բանկեցաւ
ապստամբութեան հարկը Հանան ուղիքներէ կախը անգը
դիքը բռնած էր այդ կողմերը՝ գնդապետ Ռոյիսա պէյի զօ-
րակար հրատարակման շարժման մէջ մտաւ և Թարք ուժերուն
մէջէն կոխ մղելով Ապաղա, Սէրայ և անկից Պարսկաս-
տան անցաւ:

ԱՆԿԱՅԻՆՈՒԹԵԱՆ ՌԻԻՆ ՄԵՐԱՄԾ Ի

Ինչպէս կը հաստատուի վարչապետ Ըսմէթ ֆաշաչի Ազ-
ժողովին մէջ ըրած յայտարարութիւններէն, քիւրտ ազգ,
ապստամբութիւնը, ապակուին չէ վերջացած: Մուշի, Տեր-

սիսի, Պիթլիսի, Երեւաթի, Պոսթամի և Հէքքեարիկ կողմերը
կոմիտէին պատկանող վրիժառու հրատաններ գործարար դե-
մապրութիւններ կ'ընեն Ղարսունի մէջ, քիւրտ կին Փէրի
Խոնի հրամանատարութեամբս կիժմողանիք Երեւաթի վտար
յարձակեցան և բարձրջ թրքական քորագումն ճը գետը նե-
տելով բնաջնիջ ըրին, որոնք կը շարունակեն զեռ իրենց
կռուները Պիթլիս-Մուշի լեռներուն մէջ ապստամբութեան
առաջին դրօշը պարզող Սէյիթ Ալի քատէ, Սէյիթ Ապալահաթ
սին էֆ, որուն հասցը Թարքերուն կողմէ կախուած է
պատերազմէն առաջ, իր հօրը վրէժը ստնելու համար, իր
ծառ հարգը հրատանելով արիւսացար կը սպառնայ Պիթլիսի
ու Մուշի և սակայն կ'ընդհարի Թուրք զօրքար Չակա-
տեբու Հնա:

Թարքերը յաջողած են իրենց տիրապետութիւնը վերա-
հաստատել միայն կեդրոնական մեծ քաղաքներու և զեղա-
քաղաքներու մէջ՝ Ներկայիս Թարքերը դանազան կեդրոն-
ներու հետ իրենց հպարտ ու յարգարարութիւնները կը պա-
հեն՝ շնորհիւ զօրքար զօրապետներու Թարքերը հակա-
ռակ Քրիստոսին հանդէպ իրենց հետապնդած ահ ու սար-
սափի բազաքակտութեան, վերջի վերջի պիտի սուխպուն
հաշիւ սայ իրենց կախած և զնկողահարած քիւրտ վարիչը
ներու և հայրենապետներու արեան համար: Ասե՞ք որչ կան
կանուխ պիտի տեսնեն քրտական դրօշին ճաճանուած այն
նուիրական վայրերուն մէջ, սը կախուեցան քիւրտ վարիչ-
ներն ու հայրենապետները...

Այս գիւրդին անշէյ և անխուսն ապստամբական ոգին
իր բոլանկակ զեղաքանութեանն ու արեւութեանը վտառ
մնայ և ա՛յ աւելի կը բարբոթի՝ տեսնելով մեծերուն կախ-
ուելը, իր եղբայրներուն ու քոյրերուն, մողոներուն և աղ-
ղականներուն թաջնջուածը Վրէժներդիրները երբեք չեն լու-
սահատիր, և կ'երբան մինչև վերջ տանի իրենց պայքարը
Թրքութեան դէմ. ու արդէն այս նպատակով կը շարունակեն
կռիւը լեռներուն մէջ, կուրծք ապալ՝ սմէն կարգի դժուար
բութեանց ու տառապանքի:

Թուրքերն ալ հաւատացած են արդէն քե օէյի Սա-
յիսի եւ ընկերներուն գերաբիւնն ու կարապանը ու
բազմաթիւ անմեղ Քրիստոսը յարգը, երբի չեն մտած
ապստամբութեան ռզնաւ:

ՔՐՏԱԿԱՆ ՉՐԹՕՆՔԸ

Քիւրտը, որ ծագումով կը պատկանի արեւմտեան ցեղին
և լեզուով՝ հնդեւրոպական ճրպին, խնդադատէր էլ մեծ
վտառութիւն կը տածէ արեւմտեան քաղաքակրթ շնորհ-
քին հանդէպ: Քիւրտ աշխարհը մեծ հնաբոցրութեանը կը
հետեւի ազգայնական շարժման բոլոր երեսդիներուն. հիւ-
սիսի իրենց քիւրտ եղբայրներուն թրքական առիներով
և ռուսներով շարքակը մեծանպաս կը յազդ բոլոր Քրիստոսը,
որոնք վրէժ առնելու համար մեծ առիթի մը կը սպասեն:

Միայն թրքական Քրիստոսամտի մէջ է որ քրտական
գարցը չկայ: Այսուհետեւ քիւրտ ճարք Թուրք հայրենիքը
պահպանելու համար բաւակ չարտի մեծ իր գաւակները պիտի
զսոյսին միայն իր պատիւն ու սպրտութիւնները պաշտպա-
նելու համար: Քիւրտ ուզը այլևս ճաշակած է անուշա-
թիւնը որ կայ իր անկախութեան և ազատութեան համար:

պայման իրենց եկած տեղը պետի զսահման՝ իրենց իսկական տերերուն յանձնելով այդ գրովստանձան վարչերը, զորս անիրաւարար կը գրասեն:

Բնաւ կտակած ջուհինք որ Աստուած Բերարժուն պետի շնորհէ բարբարոս Քուրքին զերեզմանը փորելու եւ Հայուն, Յոյնի, Ալպանացիին եւ Աքսքին վրէժը ստնելու պատելու Վաղ թե աշ ձեռքն ու ճակարակ արհեստի շագարկուած Քուրք ազգը պետի խնարհի քերտա ազգային կուխին ձեռնաթեան եւ դժգոխութեան առջեւ:

ԻՄՄՈՒՅՈՒՆ, ՀԱԿԳԸ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԿՕՄԿՈՒՅԸ

Ե Ի

ԳՐԻՆԸ ԿՕՄԿՈՒՅԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Ինկունքերի սկզբի տեղի ունեցան Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ազրբեջանի կոմունիստական կուսակցութիւնները Համագումարները, որից յետոյ Թիֆլիսում գումարեց Անգրկովկասեան կոմունիստական կազմակերպութիւնների 4-րդ Համագումարը: Համագումարներին ներկայացած նիւթերի մէջ աւանձնապէս Հետաքրքրական են այն տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են Կոմկուսի կազմին, զիւրի վիճակին եւ ազգային փոխյարաբերութիւններին: Աերջին հարցը վերապահելով առանձին յօդուածի, պայտեղ կտեղ կ'աւանդեց Կոմկուսի աւ գիւրի վիճակի վրա, այնպէս, թնչպէս այդ պատկերացումն է իրենց կոմունիստների կողմէր:

Առ 1 Հոկտ. 1925 թ. Անգրկովկասի կոմունիստների ընդհանուր թիւն էր 50,721 հոգի, որից 30,519 անդամ է 20,200 թեկնածու: Ազգային տեսակետից անձնածն թիւը կազմում են վրացիները՝ 13,510 հոգի (26,6%), յետոյ հայերը 12,273 (24,2%), սպա՝ աստիները՝ 10,245 (20,2%) չարբազ տեղն են բաժնում թիւրքերը՝ 9,433 (18,6%), արիւշ ազգութիւններ՝ 5,204 (10,3%), Այսպիսով, վճռական նախկին Հերցոգն է այն առասպելը, թէ Հայերը առայլին տեղն են բաժնում կոմիստական կոմունիստների մէջ: Վրացի թէզոքիստները, որ այնքան յաճախ դանդաղաբուն են Հայերի քաշելիկութեան ճակին, կարող են տեսնել որ վրաց կոմունիստներն ին փայլում կողմակուսուն Կոմկուսի առաջին շարքերում:

Ըստ երկրներ, կոմունիստները հետեւեալ ձեւով են բաժանուած. Ազրբեջանում՝ 22,868, Վրաստանում՝ 21,349, Հայաստանում՝ 6,511: Ըստ ազգութեան՝ Վրացի՝ Վրաստանում՝ 13,409, Ազրբեջանում՝ 98, Հայաստանում՝ 91 հայեր՝ Հայաստանում՝ 6004, Ազրբեջանում՝ 3606, Վրաստանում՝ 2663: Թիւրքերի Ազրբեջանում՝ 8709, Վրաստանում՝ 467, Հայաստանում՝ 257; Ռուսները՝ Վրաստանում՝ 2225, Ազրբեջանում՝ 7795, Հայաստանում՝ 195: Այսպիսով, վրացի կոմունիստներն ապրում են գլխաւորապէս Վրաստանում: Թիւրքերը՝ Ազրբեջանում եւ ձիւնը Հայերը յրաւմ են ամբողջ Կովկասում. մի երեսույն, որ բաւարար է Հայ Կոմկուսի քրտն:

Մինչդեռ, ցուց պայմանաւորում է եւ այն փոքրամասն, որ Հայ կոմունիստները ծնունդ են բաւել Հայաստանից զուրա թե մինչեւ արտը էլ չեն գործնէ Հայ կոմունիստներին, Հարաբար ծանկիլը:

Հեռադրբբական են այն թիւերը, որոնք քննարար են Անգրկովկասի կոմունիստների ընկերային կազմը: Առ 1 Հոկտ. կոր 24,764 բանուր (48,8%), 17,127 գիւրացի (33,8%), 8,829 բաշտածեայ կոյն (17,4%), Բար երկուներե՛ր՝ Ազրբեջանում կար 14,649 բանուր, Վրաստանում՝ 8746 եւ Հայաստանում՝ 1369: Ազրբեջանում կոր 2220 գիւրացի, Վրաստանում 3114 եւ Հայաստանում 1974: Ազգայնով, Հայաստանում գիւրացի կոմունիստների թիւը 505-ով աւելի է բանդներէր: Հայաստանում չափազանց բարձր է նաև պաշտածեաների թիւը. երկէ Հայաստանի կոմունիստների ընդհանուր թիւից՝ 6511-ից հանձնա 3343 գիւրացիներն ու բանուրներն, կ'ապարի 3169 հոգի պաշտածեաներ հայն: Այս թիւը ըստ անձնային իրաւունք է տարիս Հայաստանը անանկուր բերկրատեսն հանրապետութիւն — չիեովնիկաճառութիւն:

Դժբխաւորաբ, Հրդարակուր զիճակագրութիւնը ճանրամարն տեղեկութիւններ չէ աւելիս պաշտածեայ կոմունիստների ազգային եւ ընկերային կազմի ճարտի, ուստի եւ անկարելի է զիտնեալ թէ որ տարրերը ինչ զիւր կն կտարում: Անգրկովկասի կառավարութեան մէջը Վրաստանուրդէս, զոր հեկտն կը լինէր իճանալ, թէ զանազան ազգութեանց պատկանող կոմունիստները ի՞նչ տակնու են կործանում վրացութիւն, Ձեկայի, զորքամակի, աւուրբ արզւնաբերակն իւր հիմնարկութիւնների մէջ: Այս թիւերին, ծառայի, կարիւր եւ քաղաքի նաղարթեթեանի զիւրցումից «Անգրկովկասեան երկրային կոմիտէի կազմակերպչական հաշիւաւորութեան» մասին: Այստեղից երևում է, որ առ 1 Հոկտ. 1925 թ. Անգրկովկասեան թուրք Հիմնարկութիւնների պաշտածեաների թիւը կրէր է 5,174 հոգի, որից 4,122ը անկոմունիստական Ըստ ազգութեան էր 5,174 պաշտածեաները բարբանում էին հիւստեայ ձեւով վրացիներ՝ 1679, հայեր՝ 1206, թիւրքեր՝ 424, արուսներ 1,606, այլ ազգութիւններ 477:

Այս թիւերը խոյնպէս ցուց են տալիս այլ զրայլների գտնաւորումը թէ անէն տեղ հայ պաշտածեաներ հն յեղեւ, որհիմն են. վրացիներն զմիտնածուր աւելի Հաստ Ին. րան Հայերը: Այս թիւը հաստատում էն եւ մի որիւշ բան — որ պաշտածեանեան շատաթիւները Ըստ ազգայնականութեան զգնակի, առանցիկը շարքը տեղն են բաժնում: Անգրկովկասում, խի ըստ պաշտածեանների թիւի՝ երկրորդ տեղը: Եթէ պաշտածեանեան գտնաւորութիւնն ըստ երկրների ներկայարարած լինէր, կը տեսնէինք, որ ուս պաշտածեանեաները գերակշիւ տեղ է բաժնում Ազրբեջանում եւ Անգրկովկասեան բարձր պաշտածեանեան շարքերում: Սրա դիմաց, ուրբմի թատնակ է կործանվ թիւը պաշտածեանեաները:

Այս վերջին պարագան սուր անողորմութիւնների քաւարկայ է արձնէ Անգրկ. կոմունիստական կազմակերպութիւնների մ րդ համագումարում՝ Օրջանիկիէի քիւրքերն առթիւ: Թիւրք ներկայադարձները յարձակում են կենարք խաղն կառավարութեան վրա այն բանի համար, որ թիւը պաշտածեանեաների թիւը բիւ է Գրանսիէիճն քաւաստեանում:

է. «Այստեղ ծանոնանշուած է այն, թէ դժգոհութիւն կայ Քրիստոսի կողմէ այն բանի վերաբերմամբ. թէ շնան թիւրք քարտուղարներ, գործադիր կոմիտէները թիւրք նոտագրահներ և ալն և թէ այդ պաշտօնականները մեծ մասը գրեւոր ունին հայերը Մակայն՝ որ տեղից տունը աշխատողները: (Ձայնիք՝ «Արբէշանից») Մի՞թէ Արբէշանում շատ են գրանքը Քիչ են, սարսափելի բէւր Եւ ընկ. Եֆէնցիկը ինձանից լաւ գիտէ, որ Արբէշանում գրագէտները թիւրք Հասնում է Հոգեք մինչև ութ ոտարտի Արբէշանի մերձեան էլ ինչպէս չէ թիւրք ընկերներով: Ո՞րտեղից առնենք դրանց Անդրկովկասի Հիմնարկութիւններում շատ բիշ թիւրքեր կան ո՛չ այն պատճառով, որ մենք չենք կամենում առնել նրանց կամ Ֆոտաքցի ենք նրանց գլխաւորում մասին, այլ այն պատճառով, որ նպատակաւորմբ չէ թիւրք աշխուտ աւարներին առնել Արբէշանից և նոտեցնել Անդրկովկասեան Հիմնարկութիւնների մէջ: Մեր ձգտումն այն է, որ առեալին հիւրիւն յոգեցնենք Արբէշանի Հիմնարկութիւնները»:

Բնորոշ է և խորհուրդների կազմը. Աճող Անդրկովկասում կան գերզական խորհուրդների 79,892 անդամներ, որից Արբէշանում 45,728, Վրաստանում 20,338 և Հայաստանում 13,776: Այս բոլորից կոմունիստ ևն Վրաստանում 4393, Արբէշանում 3764 և Հայաստանում՝ 1823 + անբող Անդրկովկասում 9,980 կոմունիստներ (12, 5%) : Այս թիւը ինքնին պերճախոտ ապացոյց է, թէ որքան չընչին է կոմունիստների ազդեցութիւնը գրեւորում:

Արժէ արձանագրել Անդրկովկասի կոմունիստ կազմակերպութիւնների բնիւնները քարտուղարների կազմը, որովհետեւ քարտուղարներն են կոմունիստական կազմակերպութեան իրական վարիչները: Անդրկովկասի կուսբնիւնների ընդհանուր թիւն է 2177, որից Վրաստանում 1042, Արբէշանում 600, Հայաստանում 445: Ըստ ազգութիւնների այս 2177 բնիւնների քարտուղարները բաժանուած են Հսեանեայ ձեռով.—վրացի 760-34,8%, հայ 572-26, 4%, թիւրք 462-15, 6%, ռուս 297-13, 6%, այլ ազգութիւններ 189-8, 5% : Վրաստանի կոմբնիւնների քարտուղարները 7-5 հոգի- 72, 5%—վրացիներ են և միայն 73 հոգի-7%—ը հայեր: Արբէշանում 326-42, 6% թիւրքեր; 194-28, 1% ռուսներ և 94-13, 6% : Հայաստանում 495-91% հայեր: Այս թիւերը նշանակէ Հաստատում են, որ հայերը երկրորդական բերողական դեր են կատարում Վրաստանի և Արբէշանի կոմկուսի գերակայութեան մէջ, նոյն իսկ աւելի պարզապէս, քան այդ թիւը է առաջ հայ ազգութեանութեան քանակը այդ երկրներում:

Վրացիները գերակշռութիւն են ցոյց աւելի և այն կազմում, որ ունի Անդրկովկասի 5 բոլ համագումարից ընտրուած նոր գերկազմը մարմինը. Անդրկովկասի Երկրային Կոմիտէի նախագահութիւնը կազմեց Հսեանեայ կերպով.—Օրգոնիկիձէ, Կիրով, Օրտակիւսովիլի, Ֆիսակապ, Էլիաւ, Մուսաբեգով, Լուկաշին, Միայրաման, Էրասեյնով և Համբարձումեան: Քարտուղարների՝ Օրգոնիկիձէ, Բարվիլաւովիլի, Նազարեթեան, Ռուբին, Նախագահներից՝ հինգ վրացի, Կրկու հայ և երկու թիւրք Քարտուղարներից՝ երկուսը վրացի է մեկը հայ: Փաստորեն սա է Անդրկովկասի կոմու-

նիստական կուսակցութեան գերակայութիւնը: Եւ եթէ ի նկատի առնենք, որ վրացի կոմունիստները մեծ մասը յայտնի է իր նեղ ազգայնական նկարագրով, ապա պարզ կը լինի, թէ ի՞նչ արժէք է ներկայացնում բողշեիկները «ազգային հասարակութեան» սկզբունքը:

Կոմկուսը բնորոշեալ տեսակետից ահագին նշանակութիւն ունի և այն հանդամները, թէ կոմունիստների մը մասը կրք է մտել կուսակցութեան մէջ, թէն բողշեիկիան գարդիան, դրո՞ւմ է «Մարտախոշ»-ը (թիւ 282), Հոգեհետէ նուազում է: Ամէն տարի մահը խում է մեր շարքերից հին մարտիկներին 1925 թ. նոյն, 1-ին ամբողջ անդրկովկասեան կազմակերպութիւնների մէջ մինչ փութարանան (1917 թ.) յեղափոխութեան ստա՞ով Հոշուում էին 623 կուսակցականներ (2, 1%) : Ըստ առանձին Հանրապետութիւնների, այդ թիւը բաժանուած է այսպէս. «Վրաստանի կոմկուս» 421 հոգի, Արբէշանի՝ 135, Հայաստանի՝ 77»: Մնացածները կոմունիստ են դարձել յեղափոխութիւնից յետոյ: Այսպիսով, 1920-ին, Անդրկովկասի կոմկուսի մէջ մտել է 5355 մարդ, 1921—23-ին 5933, 1924-ին 7301 և 1925-ին 4001:

Ըստ տարբեր Անդրկովկասի կոմունիստները այսպիսի պ սկեր են ներկայացնում.

Մինչև	23 տարեկան	—	5,182 հոգի	—	10,2%
«	24—33 «	—	25,714 «	—	50,7%
«	34—40 «	—	10,923 «	—	21,6%
«	41 և աւելի	—	8,038 «	—	15,8%

Հետաքրքրական կը լինէր պարզել, թէ կոմունիստական այս գանգաձը ի՞նչ է ներկայացնում իրենից մարտը ու բարոյական տեսակետից: Դժբարտաբար, անբողշակ պատկերը դժար է աւլ՝ հրատարակած նիւթ չլինելով պատճառով Մակայն, համագումարների գերկուսակցի ու հրատարակող քաղաքաբառային են: Ահա ի՞նչ է տեսնում ընկ. Մատթեան «կուսակցական կողմնակալ» մասին Հերկայացրած գերկցման մէջ. «Այս տարի կուսակցական կողմնակալն քննութեան է ենթարկել 1961 կուսակցականի գործ. մի մասը նրանիցը մեղադրում էր կուսակցական իրացիւնան խախտելու, մէջ, միւս մասը կուսակցականի գանձադրութիւնը խախտելու, երրորդ մասը՝ կուսակցական էտիկետը չպահելու, չորրորդը՝ քրեական յանցագործութիւնների մէջ և այլն: Կուսակցականիցը քրեական յանցագործութիւններ (սպանութիւն, գորութիւն, բռնաբարութիւն) կատարել են ամենից շատ Արբէշանում, երկրորդ տեղը բռնում է Վրաստանը, վերջինը՝ Հայաստանը (40 գեպը)»: «Քուսը երեք հանրապետութիւնների մէջ... կուսակցական պատմիչների ենթարկել են 1,961 մարդ. Վրաստանում՝ 564 մարդ: Արբէշանում՝ 784, Հայաստանում՝ 613»: Եղել են կուսակցութիւնից զուրկ քաղաք գեպերը. առանձնապէս դա նկատուած է գերկցմանի մէջ»: Ուրիշ աղբիւրներ էլ են հաստատում, որ գերկցում յաճախ է կուսակցութիւնից հեռանալու երկուսը. հենց որ գերկցող կոմունիստի նիւթական վիճակը մէ բիշ բարեկարգում է, նա սխում է մտածել «անկուսակցական» դառնալու մասին:

«Մեր մտ, ընկերներ, շարունակում է Սուրբուսակ, կոմունիստները երբեմն վերաբերում են կապի գեպի ու-

հուսանցարմենները Այդ Կնիյի էլի օւնեւուն զի դիտեմտեմտան հորըլ Գոմեմու կամ անէկ տեսակ յօժարեկամ անուրբեր նշանակելու ժամանակ: Այդ «յօժարեկամ» տուրքերը միշտ էլ Գոմեմու քնն Թղիկ վճարել է փորձարմտութիւնը՝ իսկ յետոյ Գարմարէն են կորտաղըր մնացածների համար: Եղի են կուրծ կերտերմենըլ դեպքեր պատասխանատու ընկերների կողմէ կանոնապահական կենտրոնական գերտեսիլէ յանձնաժողովների կուտարած քննութիւնները երեւան են Հանել քննարարութեան կարգադրութեան վրայ: Հաստատուեցին ժամանակ աստիացի են Գոմեմուները: Ետոյ վտանգները երեւան Հանելցին, բայց շատ դեպքերում՝ ոչ Մեղ ձօս և դէլ է 70 վճարանքի դէպք ճոս 60,000 ր. գումարը»: Մտածան Ժամանակ պահուցի, արժեք կօմպենսացիան շարքերում կան նախկին աստիականական զաշտանաները: Ստաղաճը երեւան հոմեմոյ՝ թէ տեղացի նասել էին որպէս կօմպէնզները քարտէրները մեղ ցայց տեխնիկական անպարգիտութիւն, դեկալարութեան թուրքութիւն տեղերում, կապ մեք կօմպենզութեանը օտար տարրերի հետ, կապ նշանանների հետ, ընկերների կրտսի մե նշույլ շրջանում տնտեսական ճիւղ կենտրոն պարելու դանկութեանը, իրեն որոշ աւելարգութիւններ թույլ սուլը, կուտակական ճուճութիւն անձնութիւն, սնկանուն շաշտարմենը, պատեւները անկանոն կուտարած կայուն»

Ստաղաճի զուտ, բայց խիտ պերճաբօս մերկացումները լրացած են և որքա՞ն տղերմները, Այսպէս, Արտաստի Կոմիտէի հարց համարումարի Երջ նիստում կենտր. վերահսիկէ յանձնարարութիւնը դեկալարութիւնը պարզում է, որ բարակամ անմիխթար է կօմպենսացիան վճարել վրացական դիւլան: Անց գաւառներում կուտարած քննութիւններից յետոյ՝ կուտակութիւնը հեռացել են 300 հոգի, Կարոնց իրենց ներկայութեանը Վտանգ է էին կօմպենզութեանը: ԿՔացի բանաձին անհաստեղից, որոշ գաւառներում կուտակական կազմակերպութիւնը շատ անգամ իր կողման կարճարժեան զիս չէր լինում»: Քննութիւնը մի շարք խորհրդային ճիւղերում թիւններում ճերեւան է Հանել գաւառները, կարգադրութիւն, սնկութեան վրայ մի շարք իրեր շարքերում «Քննութեան հեռանկարով կուտակութիւնը հեռացել են 240 մարդ, 164 ընկեր իրան յանդիմանութեան են արժանացել 28 հոգի նկատարութիւն են ստացել: 7 հեռացել են պաշտօնից»: Հետաքրքրական են շանցարները. Հարցաքննութեան համար պատճառ են 47 կօմպենսացիան, կրտսական ծրարակարարութիւնների համար՝ 4, կուտակական կարգապահութիւնը իսպանիայ՝ 92, կօմպենսացիան էտիկետը վտակուելը՝ 86, վտանգներով՝ 39 և այլն: Փէտը: 1 և նիստու, որ «կուտակական էտիկետ» արտակարգութիւնը նոր է գործածութեան մէջ մտցւած. աստղ նման արտապարտութիւն չկար: Արմեն, այս տեսակէտից էլ՝ կօմպենսացիանը հեռացել են նախկին իշխանութեան, աստղ կար ճարտարական էտիկետ». «Ճիւղերիկական էտիկետ», Հիմա՝ «կօմպենսացիան կօմպենսացիան» Ի՞նչ է այս էտիկետի էտիկետը. յայտնի չէ:

Քարտից մի քանի կուրներ կս նազարեթեանի, Անդրկ. Երկր. Կօմիտէի կազմակերպչական հաշտարմեններից:

«Անդրադիտութեան անուրջ մեղ ձօս աստիւն շատ մեծ է Այժմային աշխատանքը մեղ ձօս կազմում է... Անիկ վտանգ է իւրճիթ-ընթացարարների կողմ, որոնք աստիւնաբար բերտորտական վառ տեղի հիմնորդներին են փոխան: Ընդհանուր առևտուրը քաղաքայինական 1 Գործը դեղում կանգնած է զարգայան շատ ցածր աստիւնների վրայ»: «Անհրամբ շատ է ընդգծել. թէ Թիւթիւրում աշխատարժեք կօմպենսացիան անուրջ արջաճի մեծ չէ. իր անիյան լրացական աշխատողներին ՅԱՆՁՆ արտադրող» «Պատի Թիւթիւրը բազմական շատ են կարգացել, աստիւն կրտսց մեծամտարարները շտիպանց թույլ է տարւած»

Այս քաղաքները միմյուրմիմյուրի պէտք չունեն. նրանք ինքնին փոլլուն կարգայնց են, թէ մասուր ու բարոյական ի՞նչ հնդգոյցէ միմյուրտում է աստիւն Անդրկոմկանան Գոմիտէի իր բոլոր մասնաճիւղերով: Հոմիտայի հ, որ այսպիսի պայմաններում պարտաճանաչութեան զգացում էլ շատ բարձր չի լինել: Այդ աստիւն Հէնց նոյն նազարեթեանը տալիս է հեռանկար ուշադրու փառուր: Մասնաճիւղի Գոմիտէիս Գուս Գենտկոմի հրահանգով մի քանի հանրակրթութիւնների մէջ զօրաշարժ են ենթարկւած 600 կօմպենսացիան դեկալական աշխատանքների համար: Անդրկոմկանան կազմակերպութիւնները՝ Ռիկ Կենտրոնի պատճարով, կէտք է մորթիլըպցայի ենթարկելին 360 հոգի ի հաշիւ ընդհանուր մօրթիլըպցայի 600 հոգուր: Այս բանը ի կատար ածելը հեռանկար կերպով: Արտաստիւնը 118 մարդ, իսկ աստիւնում Ժամանակ տեղերում եղել են ընդամենը 48 մարդ: Հայաստան է ուղարկել 69 մարդ, ստուգելիս ուղարկել է, որ ուղարկածների 20 աստիւն է միայն տեղերում եղել: Եղբրէջան է ուղարկել 132 մարդ. քննելիս տեղերում չի եղել և՛ 25 տեղերում:

«Ի՞նչպիսի մօրթիլըպցայիս և զէպի զիլի աշխատանքն անեցում աստիւն վերաբերմունքի դէպքում, միլիտարձօրէն նկատում է նազարեթեանը, Ի հարկէ, չի կարելի աստիւն, որ աշխատանքը դեղում գնաց լաւ»

Իսկ թէ աշխատանքը դեղերում ի սպիկէ է գնում վկայում են հեռանկար վտանգը: «Մեր դեկալական հիմնարկութիւնների զգալի աստիւն, երկն նոյն իսկ կէպի տեղին բոս իրենց ժողովրդական դրութեան նախկին արհեստականից է Հոյեւերականներ ան, յայտարարում է Արտաստի Կօմիտէի Գենտկոմի քաղաքային Կարտանին Արտաստի Կօմիտէի հարց համարումարում Գենտկոմի գործունէութեան մասին արած իր գիւլուցման մէջ:

Անդրկոմկանի կուտակարութեան նախագահ Յայտնուրչիլին Անդրկոմկանի Կօմիտէի հարց համարումարին նիկայացրած «կուտակարական աշխատանքը դեղում» դեկալական մէջ նոյնպէս մուլ փառար է տալիս. «Գեղական շատ կօմպենսացիան, արած է մօ, չգրտեն, ջնն կարգայնց կուտակութեան ո՞չ կօմպենսացիութիւնը, ոչ մրազիրը... Եթէ բժիշկ չգրտեն իր աշխատանքի, պարտականութիւնների և իրաւունքների շրջանակը, եթէ իս չգրտեն աշխատանքի մրազիր, աստիւն այլ անկել, կը կատարել արհեստից, որ կայ այժմ քաղաքներում աստիւնաբերմունքից»

այս միջոցին, գոնէ իր իշխանութեան անմիջական սահմաններուն մէջ, Կուս. կազմակերպութիւն մը միջնակարգի վերածնէր է Եփեսոսին: Ո՛ր է և ազգանշանի վրայ, Եփեսոսի կրնայ իր ուժը թափել վասնդուած շրջանին մէջ, և ճգնել Հակառակորդը, ճանաչանալ որ անսահման ժամանակ և իրատեսութիւններ ունին անկախութեան գոտարանները: Պետական վարչական շատ մը գործեր բախտիմ ձգուած են, բայց երբեք՝ բունից, որ միակ ապուէնն է այս նորօրինակ զիկի կառուցութեան: Փոխազարմ Հոկտեմբերի անընդհատելի, անթափանցիկ ցանց մը կ'ապահովէր վաշտակութեան գիծերը: Իւրաքանչիւր պատասխանատու վարիչ և՛ կը հետապնդէ և՛ կը հետապնդուի: Երբ Բանձթ փաշա Լոզան էր, թուրք պատերազմները կը հսկէին իրարու վրայ, իրենց արբանեակներով և, իրենց կարգին, կ'ենթարկուէին «աջք»ներու: Այս է մէկ պատճառը, որ անպարտ փոփոխութիւններ կը կատարուին բարձր դաշտակութեան մէջ, և իրարու ետեւէ ճառագայթեան կը արտին յայտնի դէմքեր, երկկուան վարչապետ, գործադր, երեսփոխանը կամ օտարկանական անասլը:

Բայց և այնպէս, շա՛տ են խոյցելի կէտերը: Անհամար բազմութիւններ պատարտա կը մնան ո՛ր է և շարժումի, կը բուէ որ զօրաւոր ձևաք մը, Հեկիմակաւոր դէմք մը ասպարէզ իշնէ: Վերջին խրատները (Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր) Անատոլի գրեթէ բոլոր բազմաքններուն մէջ, — կրնային մահացու հարուածի մը յանդիմ, ի՞նչ աշխարհի դէմք մը կամ քանի մը դէմքեր ուղղակի, գործնական հասանքին մէջ նետուէին: Փոթորիկը պայթեցաւ, բայց կարճ տեսից, որով հետեւ վարիչ ուժը մեկուսի կը մնար: Կը թուի թէ ան կրակը վառեց և սպասեց արդիւնքին, անոր համեմատ առնելու համար յայտնի քայլը՝ եւ որովհետեւ օրուան իշխանութիւնը կրցու մէկ հարուածով խափանել բռնկումը, վարիչ ուժը խահնդութիւն սեպից կծուիլ, և աւելի յարձար առիթի մը սպասել:

Այդ առիթը միշտ ալ կրնայ ներկայանալ, ի՞նչ ոչ ուրիշ քանի, գոնէ Հայի համար, որ գերագոյն շարժառիթն է շատ մը խրատներու: Այս անսակէտէն խիստ պերճախօս է Պալատի «Խալք» թերթին յայտնութիւնը՝ Պրուսակի մասին:—

«Իրամական տագնապ կը սիրէ. մտտաքաղաքօրծութիւնը ինկած է, ծխախոտի մշակութիւնը միջնորդներու ձեռքը խնդալիք դարձած: Երկրագործութիւնն ալ Պրուսան հազիւ ինը ամիս կրնայ կերակրել: Պրուսան հիմա լեցունած է գաղթականներով և աչքը կառավարական սնտուկին տնկած՝ 3—5 որշ. սպասող հապարաւոր այրիներով և որբերով: Քաղաքը կը նմանի կայուն լճի մը: Հանգստեան կոչուածներու եւ անկարողներու խուժումը մեծ ազդեցութիւն կը գործէ հանրային կեանքին վրայ: Կուսակալութեան հիստորիաները մագիլ կը բաւեն պաշտօնեաներու վեց ամսուան թոշակներուն: Ընացած վեց ամսուան հիմար կէտերուն օժանդակութեան պէտք կայ: Որբերու, այրիներու եւ հանգստեան կոչուածներու ամսականը 22,000 ոսկի է եւ չորս ամիսէ ի վեր թոշակ չէ տրուած»:

Այս՝ պատկերն է նախկին օսմանեան կայսրութեան անդրանիկ մայրաքաղաքին, ամենէն բարգաւաճ նահանգին, որ ոչ միայն կեդրոնի աշակցութեան պէտք չունէր, այլև

դրոճ, կարող ու ձեզր կը հասցնէր Պալատ, ծըլտըր և Պապը Ալի Եւելի տիրու է Պալատի փրճակը, ուր ճշմարիտ բանակ մը կը կազմեն զոգահները, զիւրուաններն ու հանգստեան կառուանները, սպանիրն ու նախկին պաշտօնեաները, որբերն ու այրիները: Միայն կարճէ, անտեսուարան անշարժութեան և կեղեցումի ուր, ակերի կը գործէ ընդարձակ տարածութեան մը վրայ, և բարաքը յարձարու կը միրիկի նշակու անրուսիկի հիւսնախառն մը դրուն կեանքը երկարաճեցնէր համար միջոցներ կը խորհուին: Կայսրութիւնը ձանր է, նմանազէս, երբոր շէն նահանգին, Իզմիրի մէջ, ուր ո՛չ միայն չեն զարմանուած վերջին պատերազմին հետեւեանքները, այլ և նոր աղէտներ սեպեց ինչ եպանի վրայ: Թուրքի, չանիքի, գորգի ճարտարութեանը, որ Իզմիրի տնտեսական երակը կը կարճէր, և որ իբրև թէ թրքական միւնիստրէ մը պիտի դառնար Հայերու և Յունիքու կտուրածէն յետոյ, օտար երկիրներ սպաստանեցաւ երկու հայաճական ժողովուրդներու մնացորդներուն հետ: Եւ հիմա Թուրքիայ առեւտրական գործադարութիւնը իրզուր միջոցներ կը խորհի, առեւտրականները զգուշացնելով «կեղծ» պիտակներու դէմ:

Այս ճանաչիկ յայտնութիւններէն կարելի է դադարեալ կազմիլ եւ միւս գուտաներու, բուն Անատոլիի եւ արեւելեան նահանգներու մասին, ուր գերեզմանալին լուսութիւն կը տրել, աւ սպծմ: Արդէն ոչինչ կրցած էին աւելցնել այնտեղ, իսկ քրտական պէտքերը լրացուցին պակասը: Եւ ասիական շատ քիչ բան գիտեցր անբող եղածի մասին: ճանաչանից որ, հետապնդութիւնն ու հայաճանգները կը շարունակուին անխնայ, որիչէ խօսքով, կը սեւէ անապահովութիւնը, հետեւաբար և ֆիզիկական ու տնտեսական քայրքայուցը:

Արդ, ոչ միայն զոգահութիւնը կ'ածի թուրք հանրութեան մէջ, հակառակ բոլոր յայթանակներուն, այլև կը մկտչ քրտական կրակը: Եարժուճը ձախգեցաւ յայտնի պատճառներով, բայց պիտի վերական յոկապարտականորէն: Վերջնական պարտութիւն չկայ այս ճամբուն վրայ, ինչպէս չկայ մեզի համար: Թուրքերը բուական ուշ խոտուայնեցան ճշմարտութիւնը, բայց, կայսրութեան տիրանալէ յետոյ, սկսան խելք-խելք պատանի սպասածութեան էութիւնը: Այդպէս է որ Սիրիայեան պէշ, արևելեան անկախութեան գոտարանի ընդհ. գոտարակը — անցեալ Հոկտեմբերին կը յայտարարէր Այլալըի թուրք օչուիլին մէջ:

— «Գերտական ըմբոստումիւնը Թերթերու գրածին պէս ագիտութեան եւ ասպասակութեան շարժում էր, այլ անկախութեան կռիւ: Եարժուճին պետերը տգէտ մարդիկ չէին, այլ իրենց գործին դէ ը գիտակից անձեր: Եարժուճը կը ձգուէր դէպի քրտական անկախութիւն, որ Սէիտ Ապարիկ Պատրիկ հորը կողմէ մէջտեղ նետուած էր: Բոլոր քիւրտ շէյխերը, երէւելիները մուսուրականները այս գազափարին հիմար աշխատեցան»:

Եւ պիտի աշխատին աւելի գիտակցօրէն:

ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ԳԵՐՄ. ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՅԻ ԾՐԱԳՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

ԾՐԱԳՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԱՆՀՆԱԾԵՇՏՈՂՓԻՐՆԸ

« Համաշխարհային պատերազմին յալորդած յեղափոխութիւնները արեւելեան եւ միջին Եւրոպայում անհասխընթաց արագութեամբ եւ թափով առաջ մղեցին հանրային կեանքի ալիքը զրեթէ բոլոր քաղաքակրթ իրկաներում Իրար հետեւից խորտակեցին առևտրական, աստրո-հունգարական եւ զերմասական կայսրութիւնները, որոնք անասան էին համարուում մինչ այն աստիճան, որ նրանց տապալելն անիրագործելի ցնորք համարելով՝ մի շարք կուսակցութիւններ ինչպէս օրինակ զերմասական Սոցիալ-Դեմոկրատիան — իրենց ծրագրերից զուրա էին հանել հակամարտական պայքարը: Այս անսպասելի լաղոցութիւնն իր հերթին հակայական զարկ տուա ժողովրդապետական շարժումներին բոլոր աշխարհամասերում: Ուր ընտրական իրաւունքը սահմանափակ էր՝ ընդարձակեց կամ ընդհանուր դարձաւ, ուր ընդհանուր էր՝ համեմատական վերաճեց, եւ, զգա հետ միասին, քաղաքացիութիւն ստացան շատերն այն պահանջներից, յանուն որոնց ժողովրդական զանազանները տասնեակ տարիներից քի վեր պայքար են մղում տիրող իշխանութիւնների դէմ: Այս յեղափոխութիւններն ու յեղափոխական շարժումները զրեթէ ամէն տեղ շարունակելով տիրող դասակարգերին՝ հուճկու թափով շրի երեսը հանեցին աշխատաւորութիւնը: Վերջինս մի քանի երկրներում անիրացաւ պետական մեքենային, տարիք երկրներում հաղորդակից դարձաւ իշխանութեանը, իսկ այն տեղերում, ուր նրան ոչ մէկը եւ ոչ միւսը յալողեց՝ յամենայն դէպս նրա ազդեցութիւնը խիստ զգալիօրէն ուժեղացաւ պետական-հանրային զործերում: »

Ճը իշխանութիւնն ա. քաղաքութիւնը հետադարձեց ժողովրդապետութիւնն սովետական հաստատութեան իրականացնելու իր. ընկերային պահանջները եւ հասաւ զատ զէպքերում այնպիսի սրբիւնքներէ, որոնք սովորական պայմաններում, երկար տարիների յամառ պայքարով կարող էինք ձեռք բերել: Բազմաթիւ երկրներում օրէնսդրական կարգով հաստատեց Ձ ժամեայ աշխատանքի օրը եւ, մինչեւ իսկ նւարագոյն աշխատավարձ սահմանեց, հաստատեց, կամ ուժեղացաւ պետական վերահսկողութիւնը դործարաններում, զօրծարգիութեան, հիւանդութեան, մեթութեան վերաբերեալ պայտօվարական օրէնքները բարեկարգեցին, աշխատատեղական կազմակերպութիւններն ազատեցին քաղաքային կաշկանդումներից, իսկ մի քանի երկրներում մինչեւ բանաձառ ար-

դիւնազորութիւնը զրեց աշխատաւորութեան հակակռի տակ...»

Այս քաղաքական եւ ընկերային ցնցումների ժամանակ ընկերվարական կուսակցութիւնները ընդհանրապէս յետ էին մտում զէպքերի ընթացքից կամ նւերիւ հետեւում նրանց ցնցումները շա՛տ էին ուժեղին եւ անակնկալ, իսկ կուսակցութիւններն շա՛տ տկարացած համաշխարհային պատերազմի պատճառաւ հարեւաններից, քաղէպի կարողանային զեկաժարել յեղափոխական շարժումները, որոնք արեւելային թափով առաջ էին դնում ք զերես նաներով փորձած ընկերվարականների եւ նոյն իսկ ճարպիկ քաղաքագէտների նախատեսութիւնները:

Ընկերվարական կուսակցութիւնների յետմաքցութիւնն առանձնապէս աչքի ընկաւ նրանց ծրագրերի մէջ: Ճառ տեղեւորած յեղափոխութեան ճշահանմանը ակնյի՛ մեծ էին, քան նրանց մէջ մեկտերպւած գործնական պահանջները, մտացած տեղերում էլ այդ պահանջները մեծ մասամբ իրականացան, որով ընկերվարական ծրագրերը՝ իբրեւ գործնական պայքարի աղղղեցոյցներ՝ անբաժանազակ դարձան: Եթէ սրա վրա աւելացնենք եւ այն, որ յեղափոխական շարժումներն առաջ էին բերել քաղաքային, նոր, քն. յութիւն ունեցող ծրագրերում նախատեսուած խնդիրներ, որոնք հրամայականորէն լուծուած էին պահանջում ընկերվարական կուսակցութիւններից՝ այն ժամանակ պարզ կլինի, թէ նրանց ծրագրերը փոխելը՝ կամ վերամշակելը որպիսի կենսական անհրաժեշտութիւն էր հանդիսանում:

Այս անհրաժեշտութիւնից մղւած՝ ընկերվարական կուսակցութիւնները ուսական Փեդագոգիկ Եղափոխութեան օրերից եւ վնասաւնոք ընդհանուր զինադարար կնքումից սկսած բազմաթիւ երկրներում ձեռնարկուեալ եղան իրենց ծրագրերի վերաքննութեամբ Բայց արդէն տեսնուեալ ծրագրի մշակուցի գիւրդը որք է՛ նրանք ընդհանրապէս, սիզբում մշակում էին իրենց համաք զործանէութեան ծրագրը» (Aktionsprogramm) ընթացիկ կեանքի քաղաքական եւ ընկերային պահանջներին պատասխանելու համար հեռ միտին, նախապայտարատական աշխատանքների ձեռնարկում բուն ծրագրի մշակութեան համար ներկայումս շատ կուսակցութիւններ սրգէն աւարտել են այդ աշխատանքները եւ իրենց ծրագրերը հարապարակ հանել, իսկ շատերն էլ զեռ զեկակարտած են սղործնութեան ծրագրով՝ սպասելով պատեն ժամանակների իրենց հիմնական ծրագրերը հանդէս բերելու համար:

Հ. Յ. Դաշակցութեան IX Ընդհանուր ժողովը (Երեւան, 1919 թ.) եւ նախատեսելով կուսակցութեան ծրագրի վերաքննութեան անհրաժեշտութիւնը՝ հարահանգել էր իր զործարգի մարմինն — Իւրօքին կատարել անհրաժեշտ նախապայտարատական աշխատանքները՝ յալորդ. X Ընդհանուր ժողովին նոր ձեւ քաղրի մի նախագիծ բերելու համար: Յետագայ քաղաքական դէպքերը զօրեղջարար արդեւը հանդիսացան այս աշխատանքները կատարելու, եւ X Ընդհանուր ժողովը փոխանակ ապաւում նախագիծ քննութեամբ զբաղուելու՝ կուսակցութեան քաղաքական պահանջների մէջ մտցրեց այն փոփոխութիւնները:

դրոնք քաղաքում են ձայնադատել անկախութեան հաշտ-
կուսից եւ նոր գործնական ցուցմունքներ տեսչ իր
հիւրերին՝ ստեղծելովոն քրազրի գերասնակութեան
համար:

Իսկի որ այս խնդիրը գործնականորէն դրած է
մէջ առաջւ ըստհիկան ենք համարուում մեր բնիկե-
րուներին ձաթթացանկ այն չարտադրանքներն, որ
կուսարեւել ք գերմանական Առցիալ(Նեմոկրատիան այս
առաջութեցաւու հուրոր քոչք կուսակցութիւններից ա-
ռու՛մ ենք քաչառու յարդիպանքն քերտուտակտի Առցիալ-
Նեմոկրատիան, արագեթեւ նա ընկերակազմական քրա-
զրներին ցասակաթ կուսակցութիւնն է: Նրա քաշոր
քրազրները անազին աղբիւրգլխիմ են քրքրել ընկեր-
վարական Վեթի քա քրքրել: Աեւակեղարութեան վրայ,
քակ սրտանապարտիք քաք ետակաւոր, այսպէս գրչւած
կրփուրտի քրազրքը մի քառորդ դարից արեւել օրթ-
նաթ է մարդիկ քաշոր քնկերակարական կուսակցու-
թիւններին համար: Անգամ արև քուսակցութիւններքը,
քրազր լին քա քաժառանգ կրփուրտի քրազրի աշխար-
հաշտեցան քա: Հիմնական ստեղծակցութեան քաչ:ք են
յուել: Քրազր քրազրի արեւել լեկեղուք այն իմարտով քր
ձաք քննաչարտութիւնից են մեկեղ իրենց: անգի-
կան ձրազրքը քապառցիտը համար:

II

ԾՐԱԳՐԻ ՓՈՓՈՒՆՈՒԹԷԱՆ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Իրփուրտի քրազրքը գերաքննելու պանանը
վաղուց է առաջարկած գերմանական Սոցիալ-Դեմո-
կրատիայի մէջ: Նրա հրատարակութիւնից հազիւ
հեռեց քաքի անց, Քրազրփուրտի համագումարին
(1886) քրազրի էին լսուում, որ սխալ է այդ քրազրում
գրած այն սխալը: Թէ զիւղարկական մտքի տեսն-
տութիւնները անսխալաբար հիւանում են իւղիւր
անսխալութիւնների քրազրից եւ սխտի գերլնեցանա-
պէս անկտարան, հեռեւաբար են սխալ է այդ հիմ-
նական մտքով պայմանաւորած անտարբերութիւնը,
որ կուսակցութիւնը երեւում է քերտի գիւղացիական
եւ հողային ճարքերի հանդէպ: Նոյն ձայները անելի՛
գոթիտորէն հանդէս եկան եւ լալնոր անարւայ քրի-
չտա՛րի քանաչարտարին՝ պահանջելով, որ գրտապ-
ցութեանը յօդուս մնար զիւղացիութեան մի սրտը
քաղաքականութիւն որդեգրի:

Թէեւ այս պահանջն անհետեանք մնաց: քայց
կուսակցութեան հիմնական սկզբունքների քննա-
դատութիւն կանգ չառու: 1896 թիւն գերմ. կոցիալ-
գեմոկրատներից մէկը — Շեօելանկ իր քննադատա-
կան պաքները ուղղեց Իրփուրտի քրազրի մի ու-
րիշ հիմնական սկզբունքի, այսպէս կուչւած «Թշւա-
նացման տեսութեան» դէմ, ըստ որի, կապիտալիտա-
րան անտեսակարարի մէջ, աշխատուոր քանգւաններն
օրտարէ քայքայում, հիւժում եւ թշւառանում են,
եայն այս ժամանակներում (1886-1897) «Die Neue Zeit»
չաքաթաթերթում, որ մարքսիզմի գիտական օրգանն
է հանդիսանում Գերմանիայում, սկսեց լոյս տեսնել
Էդուարդ Բեքընշտայնի յօդուածաշարք «Սոցիալիզմի
խնդիրները» քնդհանուր պիւրականի տակ, որի մէջ
եւ իրիս սար քննադատութեան է միթարկում
ժարքերից, Գեանեւաբար եւ Իրփուրտի քրազրի

քրազր հիմնական սկզբունքները 1899 թիւն այս յօդ-
ւանները՝ գերարդակաթի եւ կոչպայքո նոր թիւկան
տեւալներով, որ 1897-ի գերմանական վիճակադու-
թիւնն էր հրապարակ հանել՝ լոյս տեսան մի առան-
ձիկ քրքրի, որի վերնագիրն է «Die Voraussetzungen
des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie»
(«Սոցիալիզմի նախադրուները
եւ Սոցիալ-Դեմոկրատիայի խնդիրները»):

Այս ժամանակից սկսած պայքարը Իրփուրտի
քրազրի շուրջ շատ լուրջ հանգամանք առււ. մի
կողմից Կ. Կուսակցին եւ իր համահարգները — Բեքել
Լեքկենխտ, Պիխանով, Մաքս Ադլէր, Գէդ են. իսկ
միւս կողմից Բեքընշտայն եւ իր համախոնները — Էդ-
ուարդ Դաւիդ, Րիխարդկալեր, Պաուլ Կամֆայէր,
Էդուանդ Ճիշեր, Ադոլֆ Յոն էլմ, Արուտ Շուլց, Ժորէշ
Կան՝ առաջիններն իրեն «օրթորքո մարքսիտներ»,
իսկ վերջիններն իրեն մարքսիզմը վերաքննողներ
կամ «Բեկդիւնիտներ» ընկերվարական մասունք ու
քրականութիւնը հեղեղում էին իրենց վիճարանու-
թիւններով:

Թէեւ այս վիճարանութիւնները, որոնք կուսակ-
ցական եւ միջազգային համադուարների նիւթ են
զարձակ (Լիբէլք-1901, Դրեկդին-1906, Ամտերդամ-
1904) չկարողացան Իրփուրտի քրազրի վերաքննու-
թիւնն առաջ բերել, բայց եւ այնպէս մեծապէս խաթ-
տեցին այն համոզումը, որ դոյութիւն ունէր ընկեր-
վարական շրջաններում նրա հիմնական սկզբունք-
ների վերաքննմանը: Հեպզեաթ մեծանում էր շրջա-
նակն այն ընկերները, որոնք կուսում էին այս վերա-
քննութեան կարեւորութիւնը, մասնաւոր որ Իր-
փուրտի քրազրին իր գործնական պահանջով այլեւս
չէր համապատասխանում այն նոր պայմաններին,
որոնք ստեղծել էին եւ օրքալ օրէ ստեղծում էին
Գերմանիայում կապիտալիզմի արազքնթաց զարգա-
ման շնորհիւ:

Սնդիրն այս վիճակի մէջ էր, երբ վրայ հասաւ
համաշխարհային պատերազմը, որ տակնուվրայ արաւ
կուսակցական կեանքը Դեմոմանիայում եւ հիմնովին
վոխեց ծրազրի վերաքննութեան պայմանները: Պա-
տերազմի առաջին տարիներին Սոցիալ-Դեմոկրատիան
պատակուեց աշակողմեան եւ ձախակողմեան Կաու-
սանների, պատերազմից յետոյ էլ ձախակողմեաններն
իրենց հերթին բաժանեցին երկու մասի եւ այսպիսով
անխկին միակ բանւարական կուսակցութեան տեղը
առաջացան երեքը — Գեմոմոնիտական Անկախ-
Յոցիալ-Դեմոկրատական եւ Յոցիալ-Դեմոկրատական
կուսակցութիւնները: Քրազրից առաջինը քրազրի
վերաքննութեան խնդիրը լուծեց արեւազարթի՝ դէն
չպարտելով Իրփուրտի քրազրը եւ սրդեղրելով մի
նոր, զմամեծիտական քրազրի. քրազրքը պահելով
հասնեմ Իրփուրտի քրազրի հիմնական մտքը՝ եկել
էին եւ Ջայցեղիք Համադուարներիցին (1899 մարտու
1919 թ. Նոյեմբեր) մշակեց մի քառանկարական քրա-
զրը՝ որ իր «Քոքսիտըրքիտով» մա քանաչարտական քի-
տաւորապով շատ է յիշեցեալ յետադաշտում գրադն-
տեքի մշակում հոլապատար քի՛ գէտերը: Իսկ վերջինը
Յոցիալ-Գեմոկրատիան լրջարէն անտեսաւոր քաղա-
էրփուրտի քրազրի վերաքննութեան ու վերանայն
զութեանը:

Առաջին անգամ զործնականորէն այս խնդիրը դրեց Վերջըցուրի շահագործարհին (1917) որ հրահանգեց կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէին կազմել մի յանձնաժողով՝ հարծնէնտրեան ծրագրին մի նախագիծ կազմելու եւ յաջորդ Նամագործարհին ներկայացնելու համար: Այս նախագիծը լոյս տեսաւ միայն 1918 թ.ի Մայիսին եւ բաւական սուր ձեւով քննադատեցաւ կուսակցական մամուլի եւ կազմակերպութիւններին կողմից: Ոմանք վեր էին հանում, որ նրա մէջ տեղ չէին գտել հողային եւ զարգացական խնդիրները, սմանք՝ որ նախագիծը միայն պատե, բազմի հետեւանքներին հետ կապւած երեւոյթներով է զբաղուած, մինչդեռ նա՝ փոխընթացով էր փոքրատր Ծրագրին՝ պէտք է ընդգրկէր կուսակցութեան բովանդակ քաղաքականութիւնը հարստային կեանքի բոլոր անպարէզներում, վերջապէս շատերն էլ մատնաշուք էին նախագիծում տեղ գտած պահանջներին սրաւ քննադատութիւնը:

Մինչ այս մինչ այն բնական Վոյեմբերեան Յեղափոխութիւնը, (1918 թ.) որ արմատաւայէ յեղաշրջելով Գերմանիայի քաղաքական կեանքը՝ միանգամից հետեւեան արեւելքի տեղի վերափոխումը նախագիծը, որովհետեւ նա չարմատեա՞ծ էր այնչեւ նշանց, նախայեղափոխական կեանքի պայմաններին վրայ: Պէտք էր տեղից սկսել ծրագրի վերաքննութեան եւ վերամշակման աշխատանքը: Կուսակցութեան յաջորդ համաձայնամարը, որ անկէ ունեցաւ 1918 թ. Յունիսին, Վայմարում, յայտնէր իր կլանած յեղափոխութեան, խնդրագրութեան դաշնագրի եւ պետական նոր սահմանադրութեան հետ կապւած հրատապ խնդիրներով, որ անհրաժեշտութեամբ պիտի յետաձգէր այս աշխատանքը մինչև միւս համաձայնամարը: Վերջինս տեղի ունեցաւ Գասսելում 1920 թ. Նոյեմբերին: Այս փաստանկից էլ կարծածապէս սկսուած է Սոցիալ-Դեմոկրատիայի անբողջական ծրագրի վերաքննութիւնն ու կերամշակութիւնը:

Գաղափար իտալու համար այն մասին, թէ ի՞նչ է նշանակում իր ծրագրին կարեւորութիւն տալով մի կուսակցութեան համար ծրագրի փոխելն ու հաստատելը՝ աւելորդ չենք համարում փոքր ինչ կանգ առնել Գասսելի համագումարից ի վեր կատարած աշխատանքներին վրայ՝ գեր մի կողմը թողնելով այն բայտախիւ ուսումնասիրութիւնները, քննութիւնները քննադատութիւններն ու վիճաբանութիւնները, որոնք տարիներ շարունակ տեղի են ունեցել Գերմ. Սոցիալ-Դեմոկրատիայի ծոցում մինչև արդէ համագումարը՝ ծրագրի վերամշակութեան հետ կապւած հարցերը պարզաբանելու համար:

Կասսելի համագումարի զործը դերացնելու եւ արդիւնաւետ դարձնելու նպատակով կուսակցութեան Կ. Կոմիտէն ամիսներ առաջ ի մի ժողովք ծրագրի փոփոխութեան վերաբերեալ իր ունեցած բոլոր նախագիծերն ու առաջարկները եւ հրատարակեց մի քանանիս բրոշուրով, որի անունն է. «Das Programm der Sozialdemokratie. Vorschlaege fuer seine Erneuerung» («Սոցիալ-Դեմոկրատիայի ծրագրերը: Նրա փոփոխութեան վերաբերեալ առաջարկներ»): Այս բրոշուրում տեղ դրած յօդանունը — թիւով 25 հատ — վերաբերում են կամ ամբողջական ծրագրին

կամ նրա զանազան հատուածներին: Նրանց տակ մենք կարդում ենք Ադոլֆ Բրաունի, Էդուարդ Բերնշտայնի, Հայնրիխ Կուռուրի, Գէորդ Գրաւնուլեթի, Հեյման Միլլերի, Պրոֆ. Կարլ Յորնշեյդերի, Պրոֆ. Հայնրիխ Վէնտերի, Ռոբերտ Շմիդի եւ ուրիշ անանաւոր սոցիալ-դեմոկրատներին նորագործութիւնները:

Այս բրոշուրում եղած անաշարկներին եւ նրանց առիշիւ կուսակցական մատուցի մէջ տեղի ունեցած ընդարձակ քննադատութիւններին եւ ուսումնասիրումը թիւներին մասին Ադոլֆ Բրաունը զեկեղեցանում է համագումարին: Վերջինս երկար ու բարակ վիճաբանութիւններից յետոյ ընտրուած է Ալֆ Կոպուց բարդացած մի յանձնաժողով՝ հրահանգելով Գրան կուսակցութեան բոլոր տեսական եւ գործնական ուժերին օգնութեամբ ամբողջական ծրագրի մի նախագիծ պատրաստել եւ ներկայացնել առաջիկայ համագումարին ի քննութիւն:

Յանձնաժողովն իր կազմը ձեռնհաս ընկերներով ուժեղացնելուց յետոյ՝ ընդհանուր խորհրդակցութիւններ է կազմում մշակելիք ծրագրի ոգու, հիմնական սկզբունքների եւ գործնական կանանչների շուրջը, որից յետոյ կազմում է 12 յանձնախումբ՝ նրանցից իւրաքանչիւրին վրայ դնելով ծրագրի մի որոշ բաժնի մշակութիւնը: Սրանց կատարած աշխատանքի համար իրբեւ նմոշ կարող է ծառայել առաջին յանձնախումբի աշխատանքը՝ ծրագրի հիմնական մասը մշակելու համար: Յանձնախումբն իր առաջարկած խնդրի մասին երկար ու բարակ խորհրդակցելուց յետոյ՝ յանձնարարում է իր անդամներից մի քանիսին օժանդակ-առանձին նախագիծ մշակել եւ ներկայացնել իրեն: Այս նախագիծը յանձնախումբի մէջ մէկ-մէկ հիմնական քննութեան ենթարկելուց յետոյ՝ որոշում է կազմել երեք հարուց բարդացած մի մասնախումբ, որ, նիւթ ունենալով՝ առաջարկւած նախագիծերն ու նրանց մասին եղած դիտողութիւնները, մի նոր նախագիծ բերի յանձնախումբին: Մասնախումբը քրտնաձայն աշխատանքից յետոյ բերում է իր նախագիծը, որ յանձնախումբի կողմից նորից քննելուց եւ վերամշակելուց յետոյ յղուած է ընդհանուր յանձնաժողովին:

Վերջինս բոլոր յանձնախումբերից պահանջւած նախագիծը ստանալուց յետոյ պիտի վերամշակէր նրանց եւ յարեւելքներով ու յարեւելքներով յարմարացնէր ամբողջական ծրագրի պահանջներին: Սակայն որովհետեւ յանձնախումբերի զբաղումները բաւական ուշ աւարտեցին՝ յանձնաժողովը փաստեալ շահելու համար որոշեց հրատարակութեան տալ նախաձեռն այնպէս, ինչպէս ստացած էին, եւ կուսակցական մամուլին, եւ կազմակերպութիւններին կարմիրները լսելուց յետոյ կատարել այս աշխատանքը:

Այսպէս էլ եղաւ 1921 թ. Յունիսին լոյս տեսաւ այս զործը «Programmentwurf der S. P. D.» («Պ. Ս. Դ. Ծրագրի նախագիծ») վերնագրով: Երա մէջ մի յանաշարանից յետոյ, որով Ադոլֆ Բրաունը պայծուցանում է էրֆուրտի Ծրագրի վերամշակութեան անհրաժեշտութիւնը, յաջորդաբար հանդէս ինչպիսի նախագիծ բաժնիները՝ իւրաքանչիւր բաժնի համապատասխան ընկերով ընդարձակ անկաբանուլութեամբ: Այսպէս ծրագրի հիմնական մասը մեկնաբանում է Կուռուր, անտեսական պահանջները ի.

Շմբո, ֆինանսական քաղաքականութիւնը՝ Վ. Կայլ, քաղաքական պահանջները՝ Մ. Քլարք, ընկերային պահանջները՝ Հ. Միլլէր եւ Մ.

Աւելի քան 60 մասնազէտ մարդկանց հաւաքական աշխատանքի արդիւնք հանդիսացող այս նախագիծը թեր եւ ղէմ կարծիքներ մի իսկական հեղեղ առաջարկեց կուսակցական մամուլի եւ մարմինների մէջ։ Ամէն կողմից յանձնաժողով էին տեղում զանազան ուղղումներ, առաջարկներ, նորնախագծեր։ Այս կարծիքներն ու առաջարկութիւնները ի մի աժտփոխուց յետոյ՝ յանձնաժողովը ձեռնամուկ եղաւ նախագծի վերամշակութիւնը, որից յետոյ նախագիծը յանձնաժողովի վերջնական ձեւակերպութիւնամբ յանձնուց Կ. Կոմիտէին՝ առաջիկայ համագումարին ներկայացուելու համար։

Համագումարը, որ տեղի ունեցաւ Գէորլիցում (1921 թ. Սեպտեմբեր) իր զլխաւոր խնդրելով դարձրեց կուսակցական մարմինների եւ մամուլի կողմից այնքան արժարձած, քննած ու վերաքննած ծրագրի խնդրին՝ նա, մինչ այդ կատարած աշխատանքների մասին զեկուցումն առնելուց յետոյ՝ ընտրեց 28 հոլոց բաղկացած մի նոր յանձնաժողով՝ հրահանգելով նրան հէց համագումարի տեսութեան ընթացում քննել ներկայացած նախագիծը եւ վերջնական խմբագրութեամբ բերել իր առաջը։ Այս նոր յանձնաժողովը, որի կազմի մէջ դիտմամբ մտցրել էին նախագծի բոլոր ալքի ընկնող կողմնակիցներին ու հակառակորդներին՝ 7 նիստի մէջ ուշ ուշով քննելով նախագիծն ու նրա ղէմեղած աղարկութիւնները՝ նորից վերամշակեց այն, շատ կէտերում էական փոփոխութիւններ մտցնելով նրա մէջ, եւ ներկայացրեց համագումարին։

Վերջինս, Սեպտեմբեր 28-ի նիստի մէջ լսելով յանձնաժողովի զեկուցումը կատարած աշխատանքի մասին, ինչպէս եւ մի շարք ակնաւոր հետտորների թեր եւ ղէմ ճառերը՝ 381 ձայնով ընդգէմ 5-ի հաստատեց յանձնաժողովի բերած նախագիծը իբրեւ գերմանական Սոցիալ-Դեմոկրատիայի ծրագիր, որ յայտնի է Գէորլիցի տրագիր առնուով։

Առաջիկայ աւարտեց այն քրտնաջան աշխատանքը, որ Կասէլի համագումարից սկսած պաշտօնապէս, իսկ նրանից առաջ, երկա՛ր տարիների ընթացքում անպաշտօն ձեւով կատարուած էին գերմանական Սոցիալ-Դեմոկրատիայի ամենակարկառու ղէմքերը՝ կուսակցական մամուլի եւ մարմինների գործօն մասնակցութեամբ՝ իրենց ծրագիրը բարեփոխելու համար։

Համամտեցէջ այս աշխատանքն այն աշխատանքին, որ կատարում են նման ղէպքերում կոմունիստական կուսակցութիւնները, որոնք մի Բուխարինի, Զինովիեի, Ստալինի մասի շարժումով պատրաստ են անմունչ կամոկերպութեամբ մի օրից միւր ամենահիմնական փոփոխութիւնների ենթարկել իրենց ծրագրի էական մասերը՝ կոմունիզմի մից ղէպի տաղմական կոմունիզմը՝ «տաղմական կոմունիզմից» ղէպի (անպաշտ) «նիւից» ղէպի «նոր նեպը» թոչով՝ — եւ այն ժամանակ պարզ կը լինի, թէ քաղաքական հասունութեան տեսակէտից ի՛նչ հակայական անդունդներ կան բացւած ընկերվարա-

կան եւ կոմունիստական կուսակցութիւններ միջեւ, ինչպէս եւ պարզ կիներ թէ ի՛նչու վերջիններիս ջոր ղաւերն ու մեքիսայութիւնները՝ կազմալուծելու, ընկերվարական կուսակցութիւնները՝ շարունակ քոր պարդին են անցնում..

III

ՀԱՅԵՂԸՐԲՈՐԳԻ ՎՐԱԻԳՐԸ

Սակայն ուշագրաւ է, որ այսքան ծանր երկունքով ծնւած Գէորլիցի Մրագրին վիճակած էէր երկար ապրելու։ Նա միայն մի տարւայ կհանք ունեցաւ *.

Հազիւ այդ ծրագիրը լոյս էր տեսել, իսկ նրա մեկնութեանը կամ քննադատութեանը ներկան գրքերից *՝ մի քանիսը դեռ շուկայ իսկ չէին հանուել, երբ գերմանական Սոցիալ-Դեմոկրատիայի երկու հատւածները զխապտոյղ արագութեամբ միանալու ճանապարհը բռնեցին։ Անկախ Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցութեան մի հատւածը Հայլիի Համագումարին (1921 թ.) ամբողջովին ընդունելով Կոմիստերիկ ՁԵԿԵՆԻ (1921 թ.)՝ յայտարարեց իրեն կոմունիստական կուսակցութիւն։ Միւս հատւածը, որ չէր կարող Մոսկվայի թմբուկով պարել՝ կարելի է ասել մի ցնցոտ մով բուժեց ձախութեան հիւանդութիւնը՝ Կպատրաստակամութիւն յայտնեց որոշ պայմաններով միանալու մայր կուսակցութեանը։ Նայն պատրաստակամութիւնը երեւան եկաւ եւ այսպէս կոչւած «Կոմունիստական Միութիւն» կոչւած խմբակցութեան մէջ, որ Գառլէ Լէվիի զլխաւորութեամբ երեւ ղարձրել Մոսկվայից՝ նրա ղաւերի արդիւնքը համարելով Սաքսոնիայի ապստամբութիւնը եւ տասեակ հազարաւոր բանւորների կոտորածը։ Միւս կողմից՝ Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցութիւնը համոզւած, որ չկայ մի ասելի մեծ աղէտ Գերմանիայի քանոքապէս անգնաւորների համար, քան ընկերվարականների պառակտումը՝ որոշեց անգամ ծանր զիջումների գնալ՝ վերոյիշալ հատւածների միութիւնը իր հետ զլուխ բերելու համար։

Այս փոխադարձ միոճեցման շանքերը յաջողութեամբ պահեցին Նիւրնբերգի Համագումարին (1922 թ. Սեպտեմբեր) ուր բոլոր երեք կազմակերպութիւններն էլ յայտարարեցին իրենց լուծւած եւ վերստին ձուլու Միացեալ Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցութեան մէջ։

Միացման զխաւոր պայմաններից մէկն այն էր,

* Դժբաղդաբար մեր յօւսածի ծաւալը չի փերում վերլուծելու այն վերին աստիճանի Կետաքրքրական ծրագիրը։ Անցողակի ասեմք միայն, որ նա գրիթէ ամբողջովին բնփոխիստական ողով է կազմած։

* Eduard Bernstein: «Das Goerlitzer Programm Sozialdemokratischer Partei Deutschlands», Paul Kampffmeyer: «Der Geist des neuen sozialdemokratischen Programms», Siegfried Kaverau: «Das Goerlitzer Programm», Karl Kautsky: «Die proletarische Revolution und ihr Programm» (Կլուխ A) Կն։

որ Գեօրգիցի Ծրագիրը պէտք է թողնելք եւ մի նոր ծրագիր մշակելք կուսակցութեան համար՝ բոլոր երեք հասուածներէ մասնակցութեամբ: Ի գործարութիւն այս պայմանի՝ համազումը միանախոսութեամբ յանձնարարեց Կ. Կառցկուն կազմել ծրագիր մի նախագիծ եւ դրա հետ միասին ընտրեց մի բազմամարդ յանձնաժողով, որ պէտք է քննելք եւ մշակելք այդ ծրագիրը յաջորդ համազումարին ներկայացնելու համար:

Երկու տարւան ծանր աշխատանքից յետո, որի վրայ աւելորդ ենք համարում կանչ առնել, որովհետեւ նա շատ չէ տարբերում Գեօրգիցի Ծրագրի մշակութեան համար կատարւած աշխատանքից — յանձնաժողովն աւարտում է իր գործը եւ այս աստայ Սեպտեմբերին ներկայացնում Հայրըլբերգի Համագործարին, որ նոյն ամսի 18-ին հաստատում է այն իրբեւ զերմանական Սոցիալ-Դեմոկրատիայի ծրագրի նոր ծրագիրն արդէն լոյս է տեսել երկու հրատարակութեամբ. մէկն առանձին, տեկտուէր, իսկ միւրը մեկնուած ինկրի հետ միասին:

Այս վերջինս, որ մի շատ հետաքրքրական գործ է, կոչւում է «Das Heidelberger Programm. Grundsaetze und Forderungen der Sozialdemokratie» (Հայրըլբերգի Ծրագիր. Սոցիալ-Դեմոկրատիայի հիմնական սկզբունքներն ու պահանջները): Նրա մէջ նոր ծրագիրը վեր է անւած հասուածների եւ ամէն մի հասուածի տակ դրած է նրա մեկնութիւնն ու հիմնաւորումը հեղինակի ստորագրութեամբ: Հասուածներն ու մեկնութեանց հեղինակները Վեանականներն Գն. Հիմնական մաս՝ Կարլ Կառցկի, Սահմանադրութիւն՝ Ֆրիդրիխ Շտամպֆէր, Վարչութիւն՝ Օտտո Լանդաւերգ, Արդարադատութիւն՝ Ալվին Չեռզեր, Ընկերա. յին քաղաքականութիւն՝ Հերման Միւլլեր-Լեյտենբերգ, Մշակութային եւ դպրացական քաղաքականութիւն՝ Հայնրիխ Շուլց, Ֆինանսեր եւ հարկեր՝ Վիլհելմ Կայլ, Տնտեսական քաղաքականութիւն՝ Ուոլֆրաթ Շմիդ, Միջազգային քաղաքականութիւն՝ Հերման Միւլլեր-Ֆրանկէն: Գրքի ընդհանուր խմբագիրն է Պաուլ Կամպֆայլէր, որ յառաջաբանի մէջ պարզում է Հայրըլբերգի Ծրագրի նշանակութիւնը. իսկ վերջաբանի մէջ, որ կոչւում «Ներածութիւն Հայրըլբերգի Ծրագրի», մատնանշում այն թելերը, որ միացնում են այդ ծրագիրը Լատուի եւ Մարքս-Էնգելսի աշխատութիւնների հետ: Գրքը հրատարակւած է Կ. Կոմիտէի որոշմամբ: Կ. Կոմիտէն է նշանակել նաեւ խմբագրին ու հեղինակներին. այնպէս որ մեկնութիւնների մէջ արծարծած տեսակէտները եւս պէտք է համարել Սոցիալ-Դեմոկրատիայի պաշտօնակիտան տեսակէտները:

Գալով բուն ծրագրին՝ արտարուստ նա մի նմանութիւն ունի Էրֆուրտի Ծրագրի հետ. նրա պէս սա էլ է բաժանւում երկու մասի. հիմնական մաս, ուր մտնում են կուսակցութեան աշխարհայեացքն ու դեկլարատիւ սկզբունքները եւ գործնական մաս, ուր ձեւակերպւած են նրա նազազոյն պահանջները տիրող հասարակարգից: Բայց այս միակ նմանութիւնից՝ ամէն ինչ տարբեր է երկու ծրագրերում մէջ նաև արտաբնուտ Այսպէս օրինակ՝ մինչդեռ նրանց հիմնական մասերը ձուլւում մտաւորապէս իրար չափ են՝ գործնական մասով նոր ծրագիրը գրեթէ

երկու անգամ աւելի ընդարձակ է քան հինը: Այնուհետեւ՝ Էրֆուրտի Ծրագրի նազազոյն պահանջները ամփոփւած են երկու հասուածի մէջ, որոնցից առաջ շինը ընդգրկում է կուսակցութեան քաղաքական եւ մշակութային պահանջները իսկ երրորդը՝ բանտոր դասակարգի պաշտպանութեան համար առաջադրւած պահանջները. իսկ Հայրըլբերգի ծրագիրը, ինչպէս տեսանք վերեւը, նազազոյն պահանջի ութ հասուած ունի, շատ աւելի բազմազան բովանդակութեամբ:

Սակայն հիմնական տարբերութիւնը երկու ծրագրերի ներքին բովանդակութեան մէջ է, ի հարկէ՛ր ճարբեր է նրանց ոգին, տարբեր՝ հիմնական սկզբունքներէից շատերը եւ տարբեր այն եզրակացութիւնները, որ այդ սկզբունքներէց հանոււմ են զործնական կանգքի համար: Այս տարբերութիւններն իրենց ամբողջութեան մէջ կառուստական ձեւակերպութիւն են տալիս այն փոփոխութիւններին որ կրել է մարքսիզմը վերջին երեք տասնամեակում՝ իրեն զլէխն տեղացող քննադատութիւնների տակ: Այս փոփոխութիւններին, որ այնքան կարեւոր նշանակութիւն ունին ընկերվարական մաքի զարգացման եւ նոր ծրագրերի մշակութեան տեսակէտից՝ մինք հանդրադառանք մի առանձին յօդուածով:

Ա. ԶԱՄԱԼԵԱՆ

Ի Ն Տ Ե Ր Ն Ա Ս Ի Ո Ն Ա Լ Ը

Ա. Ը. Ինտերնատիոնալ Գործույր Կոմիտէն Մարտիլի զուճարձան ժամանակ որշել էր Ինտերնատիոնալ Գարտուգարութիւնը Լնդոնից տեղափոխել Քլոյքիստ՝ Լոնձոնայն այս որշման՝ Գարտուգարութիւնը անյեղ զհիտմների 1-ից ի վեր փոխադրւած է Քլոյքիստի Ֆրիլիս քաղաքը:

Ինտերնատիոնալ Գարտուգարութիւնը խառնձն գրքով լոյս է ընծայել Մարտիլի Համադամար տեղեկագիրը, որ բաղկացած է ծոտ 400 էջից եւ բաժանւած երեւ ծափ: Առաջին ծափն ներկայացում է ժամանակակից թուսարանուն շարժումը եւ ընկերվարական Գոսակցութիւնների վիճակը, Համառօտ տեղեկատուութեամբ եւ Քլոյքիստ թուական տեսնելով: Երկրորդ ծափը պարունակում է Մարտիլի լոնձոնայնարի սղագիր Համադատութիւնը, որը շուտեւրը եւ Ինտերնատիոնալ բարեփոխում կանոնադրութիւնը: Տեղեկագիրը գորդարւած է 10 կէպիտիով եւ հրատարակւած Փրանսիայի, գիրձանիւրն է անգլիերէն լեզուներով:

Իտալիայի Փաշիստ կուսակցութիւնը Սոյիմբրիլի Ե-ին յայտարարի Ընկերվարական Գոսակցութիւնը լոնձոնայն Պեռլոնձոն հրամանագիրը լոյս չտեսած՝ օտարկոնտրիւնը ներս է խուճում կուսակցութիւնն զբառնահեղինակ է բունզարուստի բոլոր վարձարեկիւրը: Միտամտական փակում է «Giustizia» թերթը, որ կուսակցութեան կենտրոնական

օրգանն է, քուսապանն մի շարք թերթերի հետ միասին, և գրուած Կրօնից վարչութիւնները մտածանները: Կրօնից յետոյ սխալած են սատիկանութեան հետապնդանները բազմաթիւ արեւուտար ընկերութարականները դէմ: Ետտեւը ձեռնարկում և բռնուին դրուած:

Փաշխանները այս կառկիւնները պատճառաբանած են այն ճաշարքով, որ Կրօնից տեղով ընկերութեան կանոն կուսակցութիւնը ծրարած է եղի Մոսկովիի դէմ և վիճիչ է շեղահիւ իրենց աշտարակներուն նրանք գրեմն, անս կատկած, որ այդ մասշարքը — եթէ նա իրօք տեղի է անեա ցիլ առջ մի կապ շտեմի Ընկերութեան կուսակցութեան հետ, բռնի որ Կրօն հիւնանիլ — իսկական զանազանութիւններն — Խաղտը և հիւնանած այդ կուսակցութիւնից, Մաս կ այն Կրօնից պատրաստ է հարկատու իրենց հաշիւները ճշտու չափ ստիլ ընկերութարականները հետ մարքիւտ հաճար, ուստի և կուսուած են վերալիշուով մասշարքին:

Այդ տակաւններն բուն պատճառն այն է, որ ընկերութարականները շնայած իրենց դէմ ուզուած բազմազանի վարձանքներին, մի վարչութեան անգամ չեն կարցեցան ի իրենց պայքարը Փաշխանի դէմ շարունակ վեր հանելով նրա գաղափարական սեանկութիւնը և մերկացնելով նրա դեկլարիւնը արարքները: Եւանձնապէս կատարեցնում է Փաշխաններին, որ շուղ հիւ այս սնխանց պայքարի ընկերութարական հմայքն ու հիգիւնկութիւնը Խաղտի աշխատանքութեան և ճառարականութեան ճեշ օրքու օրէ ծաւարում է:

Ա. Ը. Խոտերնաստիտի Գործարար Կոմիտէի բազմին արձագանգ առաջ ընկերութարական կուսակցութիւնները անէն տեղ ցուցիլ են կատարում Փաշխանական բուն թիւնները դէմ: Ընկերութարական ճանաչը ևս ընդարձակ յարաւաններով խարանում է այս հաղածանքներ, որոնց ենթարկում է իտարական կուսակցութիւնը Բաւարական իբրատեսակ ձեւով արտա աշտեց այս ցուցը Անգլիայում, որ պշխուտարու կան կուսակցութիւնը յայտարարեց, որ ինքը ոչ մի պատասխանատուութիւն չի ստանձնելու, եթէ Մոսկովիի Լեկարնոյի համաձայնագիրն ստորագրելու համար անգլիական հոգի վրայ ուրք դիւ:

Այս յայտարարութիւնը բաւական կրտ, որ Մոսկովիին հրով արի Անգլիա գնալու ճարքից:

Ի սակայն կուսակցութեան ցրտնից յետոյ խորհրդարանն այն ընկերութարական հաստի խոսանձնութեանը կարճուած է մի կոմիտէ՝ ընկերութարական կուսակցութիւնը Կրօն տնտնով, բայց նախկին հիմունքներով վերականգնելու համար: Կրօնի կոմիտէի շտեմները պաւկում են յաշտութեանը: «Կրօն կուսակցութիւնը՝ ուշուած է Բաւարական Աշխատանքութեան Ընկերութարական կուսակցութիւն (Հասում Ա. Ը. Խոտերնաստիտի): Այս աւթիւ հրատարակած իր առաջին ճանիթեան մէջ նորակազմ կուսակցութեան զոյժարք մարքինը հրովկում է ընկերներին ի մի համախմբել և վերանին պարզել իտարական ընկերութարական սխալ պանն զրօշակը:

Պրօպագանդի համար կուսակցութիւնն առ ուշոճ ստիւտւած է բաւականաւ մի շարքութարակներով:

Անգլիական Աշխատանքարկան կուսակցութիւնը և արհեստակցական միութիւնները մի ընդհանուր ճանիթեանով պահանջում են կուսակցութիւնից օրինական կարգով վաւարացնել Անգլիայում կանոնադրուողը 8 ժամուրջ աշխատանքի մասին: Այ մի Լեկարնոյով բրիտանական կարգով վարութիւնը չի կարող բարքիլ այս գործում անկացած իր պարտապնդութիւնը — ստում է ճանիթեանը:

Արեւելոյ Ալեքնոյի ընկերութարական և արհեստակցական կազմակերպութիւնները մի կարելուր ճարքում ընկ Օտոգ Բաուէրը սպանիչ հեղանքի է ենթարկում Ռուսաստան այցելու պատգամաւորութիւնները բերած «տեղեկութիւնները», որոնք ոչ ալ ինչ են, բայց եթէ բաշխիկեան ակիւմանից հրօպագանդը Ընկ Բաուէրի կարքիցով միշտ որ այդ պատգամաւորութիւններին հիագրարութիւն շարքի տեղաւորարարութիւնները մէջ ճանիթ Ռուսաստանում արքիւտփակած ընկերութարականները հետ Կրօնից պարք լաւագոյն զեպքում պէտք է կուտի իրքե մի հաճիլի գրտանք և ուրիշ ուշիւն:

“Պ Ր Օ Ծ Ա Կ”

ԲԱՒԱՆՈՐԴԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

1926 ԹԻՒՆ

ՏՐԵԿԱՆ բաժնեկին 25 ֆրանսական ֆրանք, ՎԵՃՄՍՍԵՍԸ 15 ֆր. և ԱՌԱՆՁԻՆ ԹԻՒՆԸ 2ֆր. 50 սանտիմ հետեւեալ երկրները համար.

Հայաստան, Արմենիան, Ալբերջիան, Ռուսաստան, Թիւրքիա, պարսկական Արքայատական և անբոզճ Եւրպան բացի Անգլիայից Հարանդուպից և Սիանդիւ նաւեան պետութիւններէց.

ՏՐԵԿԱՆ բաժնեկին 2 աներկիկան ղ ղպար և ԱՌԱՆՁԻՆ ԹԻՒՆԸ 20 սենտ հետեւեալ երկրները հաստար.

Անգլիա, Հոլանդիա, Սկանդինաւիան պետու՝ թիւններ, Լեւոտոյիւն և Հարուայիւն Ամերիկա, Եգիպտոս, Պարգեստիւն, Միջագետք և փոյցած բոլոր կրկրները:

ԱՅՄԱՌԻԿ ՔՅԵՄՏՈՐԻՅՈՒՄԻՒՆ ԶԵ՛ ԵՆԴՈՆՈՒՄՈՒՄ
Իմբազարկան և վարչական բոլոր զորքերը համար դիւնի հետեւեալ հասցեով.

A. Isahakianz 71 Av. Yléber PARIS

Le Gérant: E. BUAT

Imp. TURABIAN 227, BD. RASPAIL PARIS